

System a evoluce vyšších rostlin

Plavuně

Petr Bureš

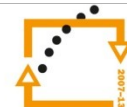
evropský
sociální
fond v ČR

EVROPSKÁ UNIE

MINISTERSTVO ŠKOLSTVÍ,
MLÁDEŽE A TĚLOVÝCHOVY

OP Vzdělávání
pro konkurenceschopnost

INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

Oddělení *Lycopodiophyta* (plavuně)

Plavuně jsou zelené výtrusné rostliny

vytrvalé byliny i dřeviny keřovitého a stromovitého vzrůstu
(recentní plavuně, šídlatky a vranečky jsou drobného vzrůstu
- několik cm, pouze ojediněle přesahují 0,5 m)

většinou
suchozemské

v ontogenezi
převládá sporofyt

Fosilní záznam plavuní

Nejstarší plavuně doloženy ze spodního devonu (410-383 mil. let. B.P.)

Vrcholu rozmanitosti i maximálního podílu na biomase dosáhly v karbonu.

V permu a v mesozoiku (druhohorách) byly zatlačeny nahosemennými.

Stromové typy vyhynuly většinou již v triasu, ojediněle až v křídě.

Bylinné se zachovaly dodnes a jsou víceméně kontinuálně doloženy fosíliemi ze všech mladších období.

Nikdy však již netvořily podstatnou, dominující složku vegetace, tak jako v karbonu stromové typy.

stonek

nečlánkový

vidličnatě větvený

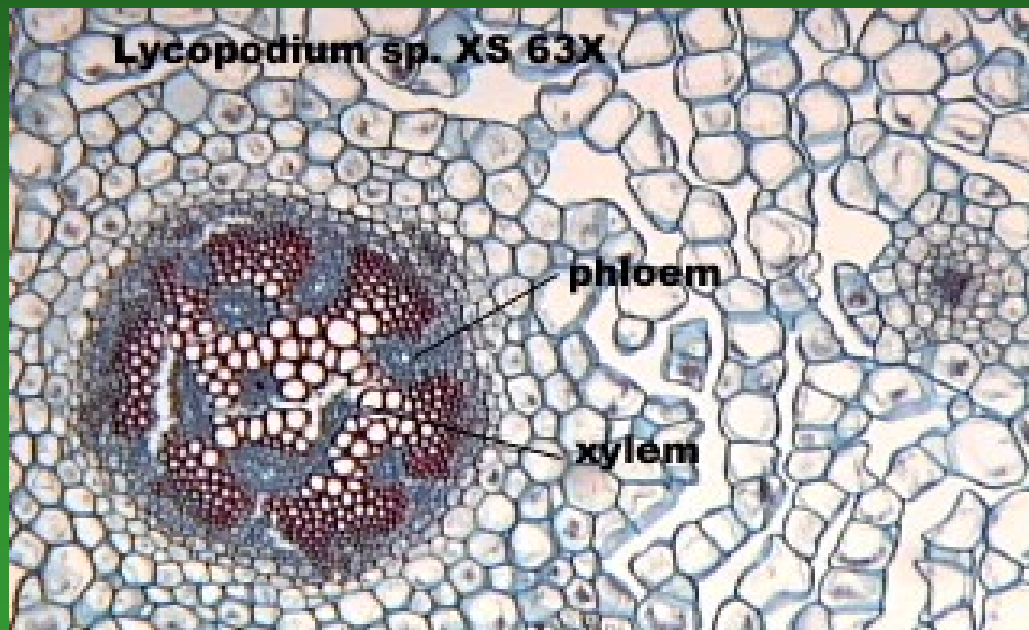
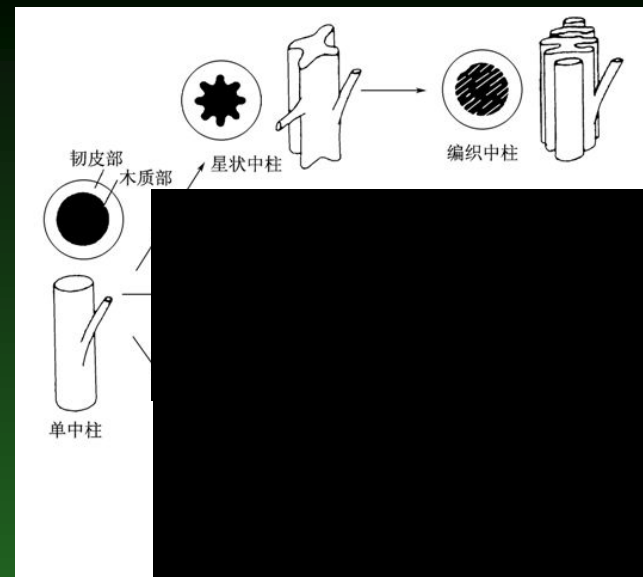
u recentních pouze bylinný,

fosilní byly také dřevnaté, sekundárně
tloušťnouce.

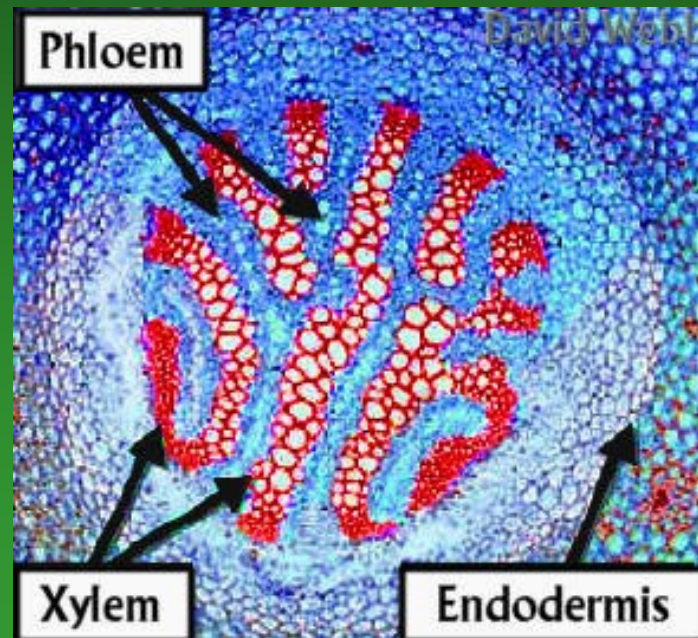

Vodivé elementy stonku aktinostélé až plektostélé

(= komplexnější struktura vzniklá z aktinostélé rozpadem na samostatné vzájemně se podélně prolétající ploché lišty občas propojené); šídlatky mají dřevnatý kulovitý stonek vzniklý redukcí ze stromových typů obsahující kruhovitě uspořádané - eustélé

aktinostélé

plektoleste

Diferenciace xylemu v kořeni a ve stonku

Kořen plavuní:

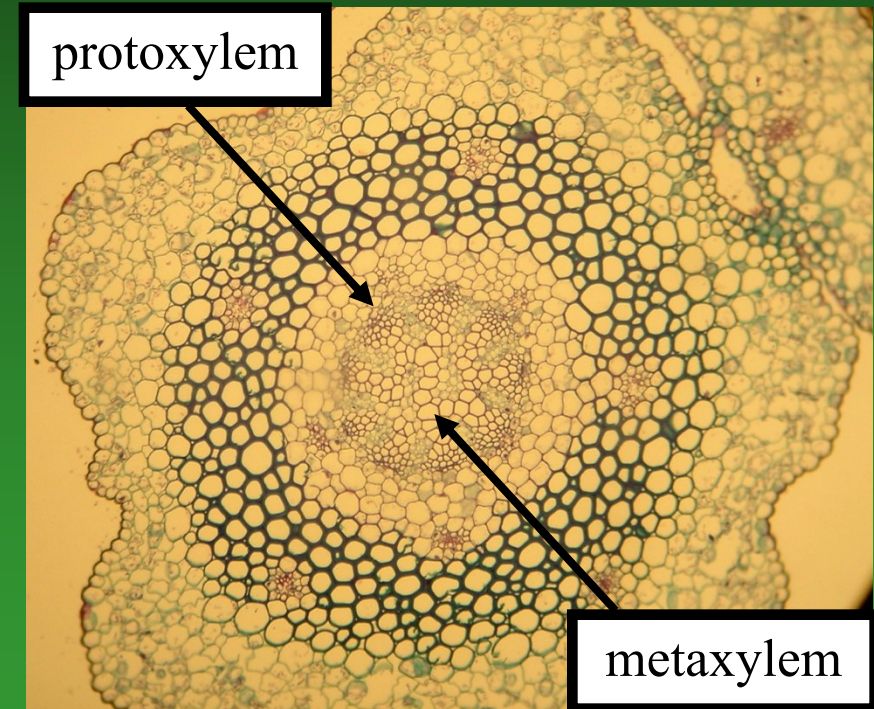
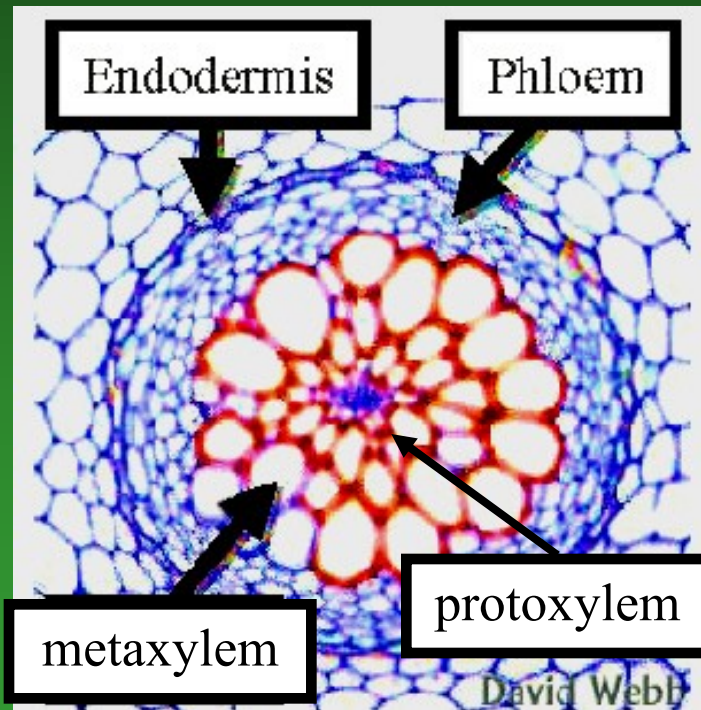
protoxylem je endarchní

metaxylem z něj vzniká
centrifugálně

Stonk plavuní:

protoxylem je exarchní

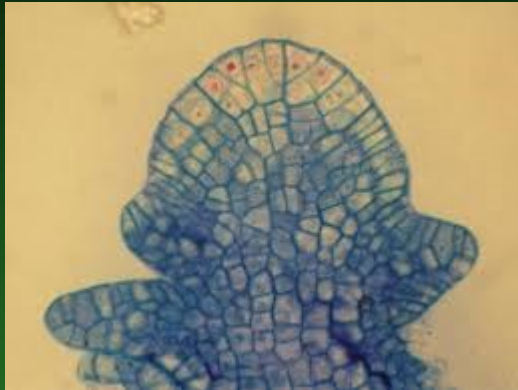
metaxylem z něj vzniká
centripetálně

kvetoucí rostliny mají v kořeni protoxylem exarchní, ve stonku endarchní

Vzrostlý vrchol tvoří jediná buňka

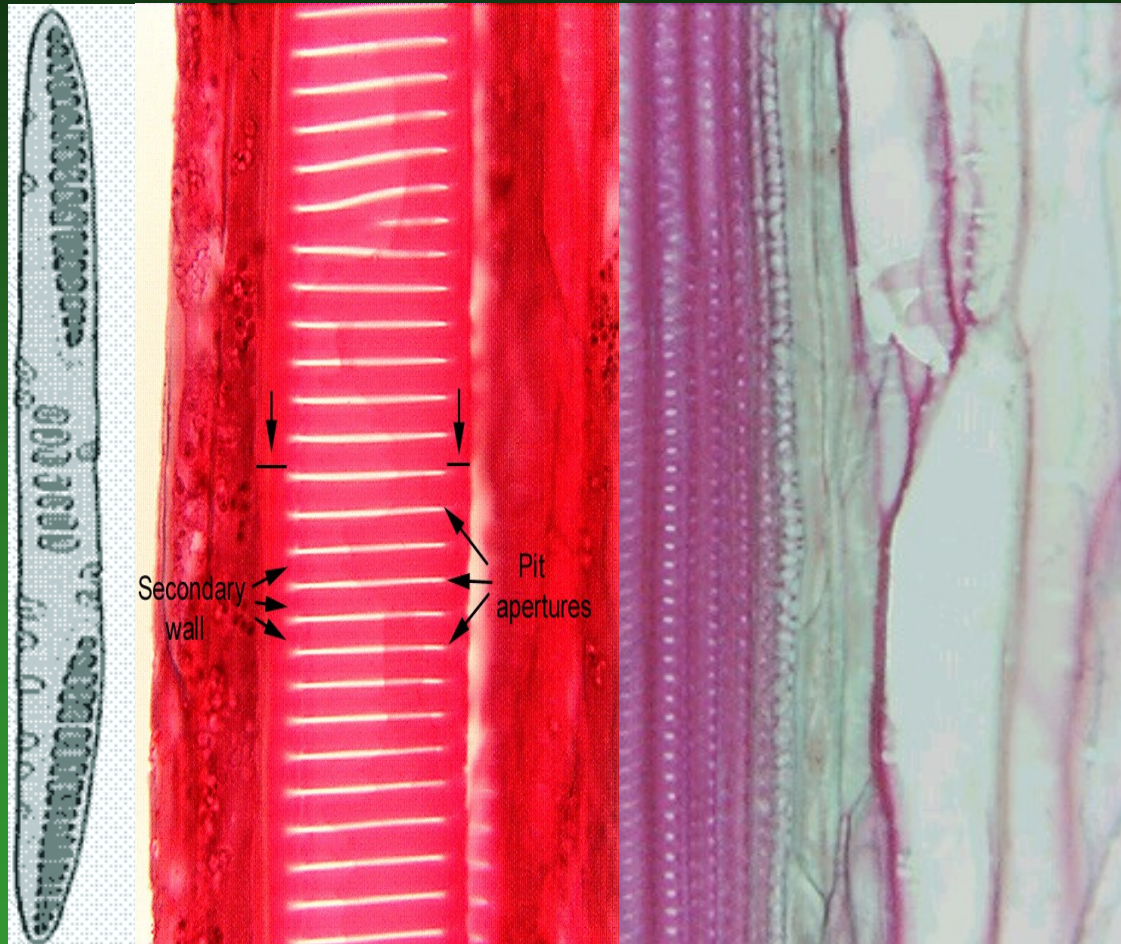

Selaginella kraussiana

Lycopodium

v dřevní části se **schodovitými tracheidami**; u vranečků - jsou dokonce primitivní tracheje

Longitudinal section of club moss (*Lycopodium*). Fig. 7.2-3 shows that club moss has narrow tracheary elements with annular secondary walls; it also has narrow tracheids with scalariform pitting. Because the tracheids are so narrow, the scalariform pit apertures cannot be really wide, so these do not have the striking ladder-like appearance of the wide tracheids in Fig. 7.2-4.

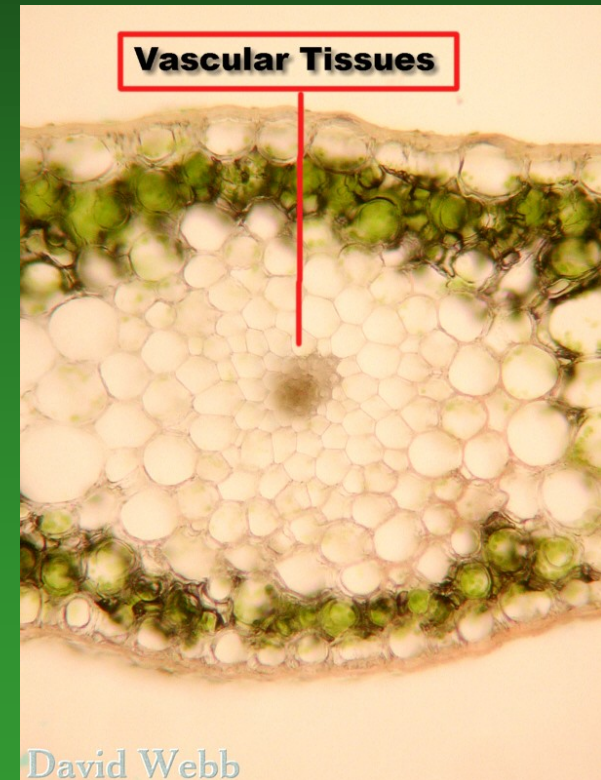
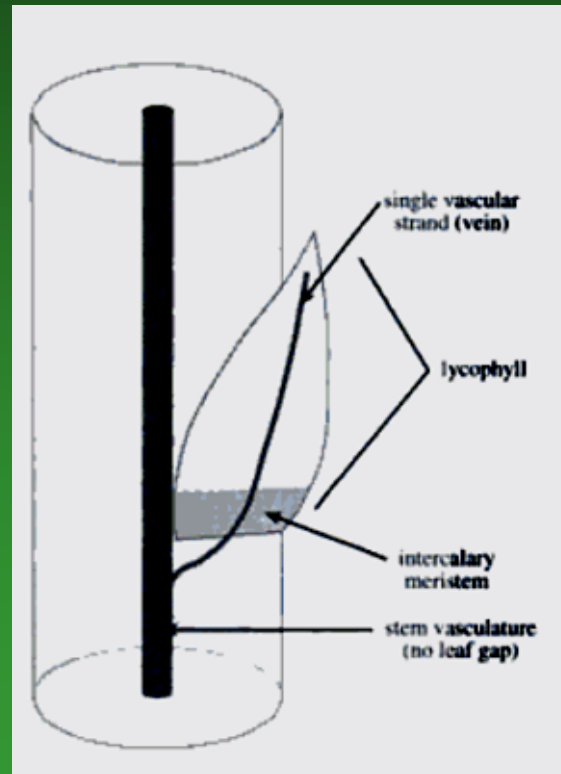

Listy drobné - mikrofyly, čárkovité, jednožilné, uspořádané většinou šroubovitě.

Funkčně je můžeme dělit na: sporofyly (podpírají výtrusnice), trofofyly, popř. trofosporofyly (asimilují);

Sporofyly často uspořádané do šištice (strobillus)

V proximální části mají interkalární meristém, listová žilka nevytváří hiát ve stonkovém cévním svazku

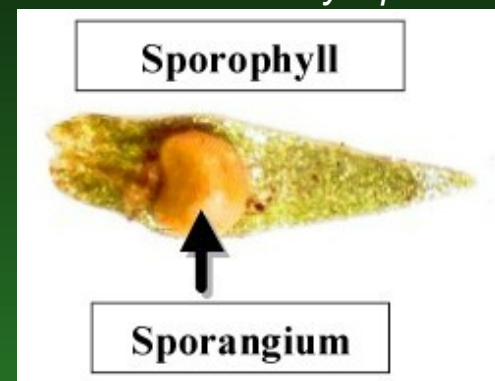
Výtrusnice (sporangia) jsou eusporangiátní,
v paždí nebo na bázi adaxiální (vrchní) strany listů - sporofylů,

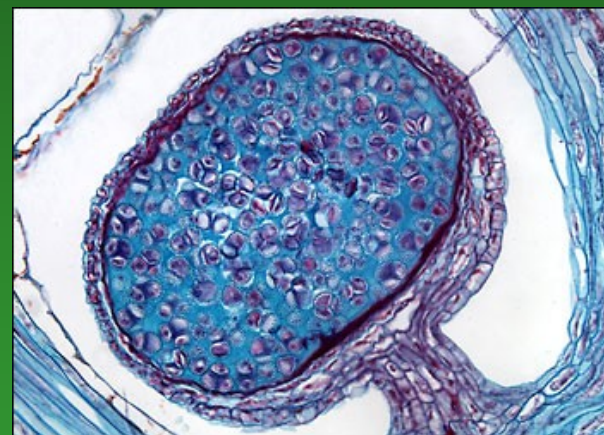
Isoëtes

Lycopodium

Selaginella

Lycopodium

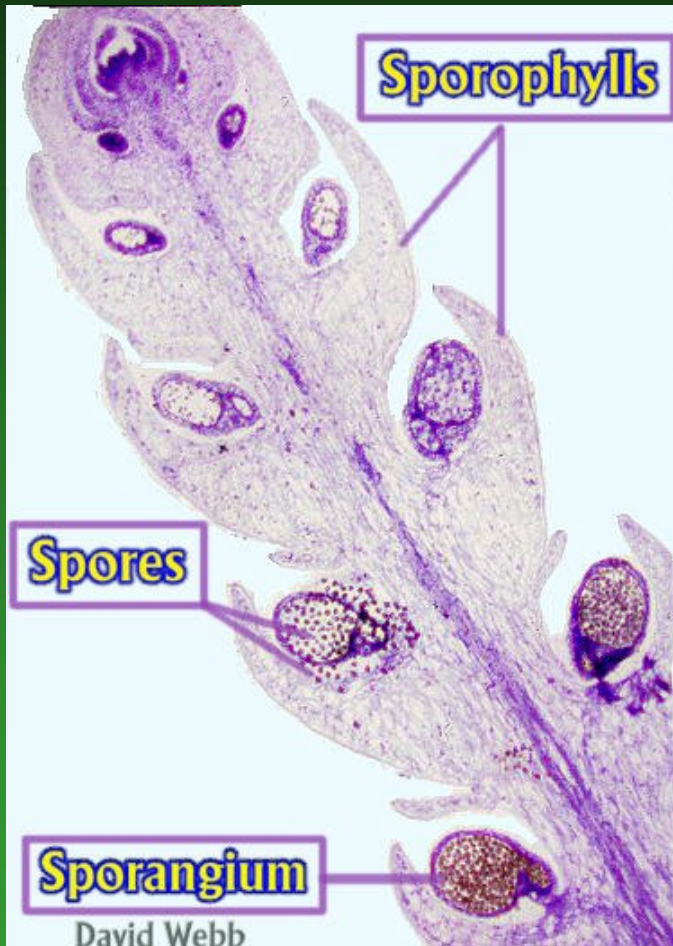
Podle diferenciace spor mohou být plavuně

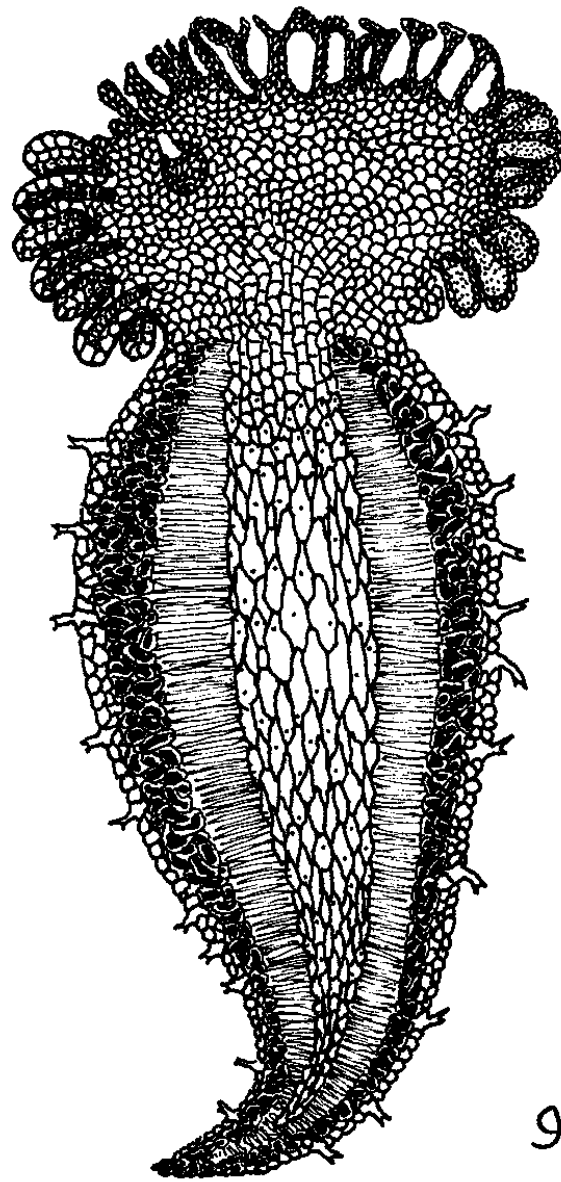
izosporické

u vlastních plavuní

heterosporické

u vranečků a šídlatek

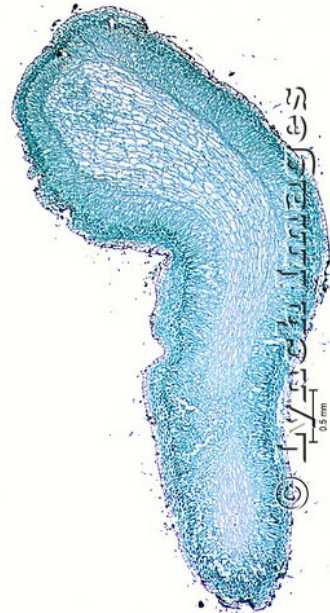
© BIODIDAC, Livingstone

Gametofyt drobný, tvarem řepovitý nebo válcovitý, jedno- nebo dvoudomý, dlouhověký (u recentních může žít až 20 let).

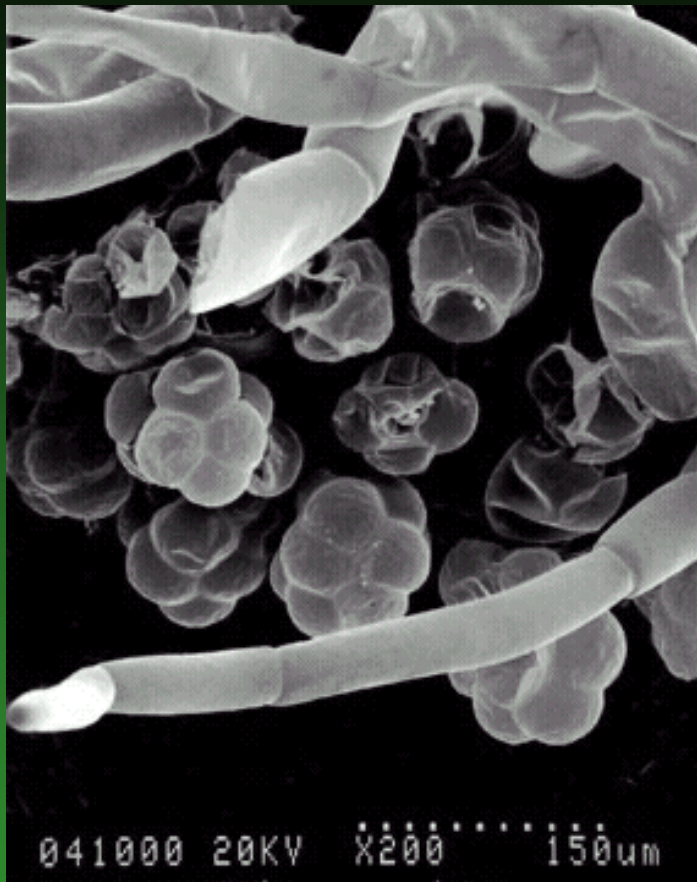
U většiny recentních zástupců v něm byla zjištěna mykorrhiza

Je buď samostatný nebo se vyvíjí uvnitř sporofytu.

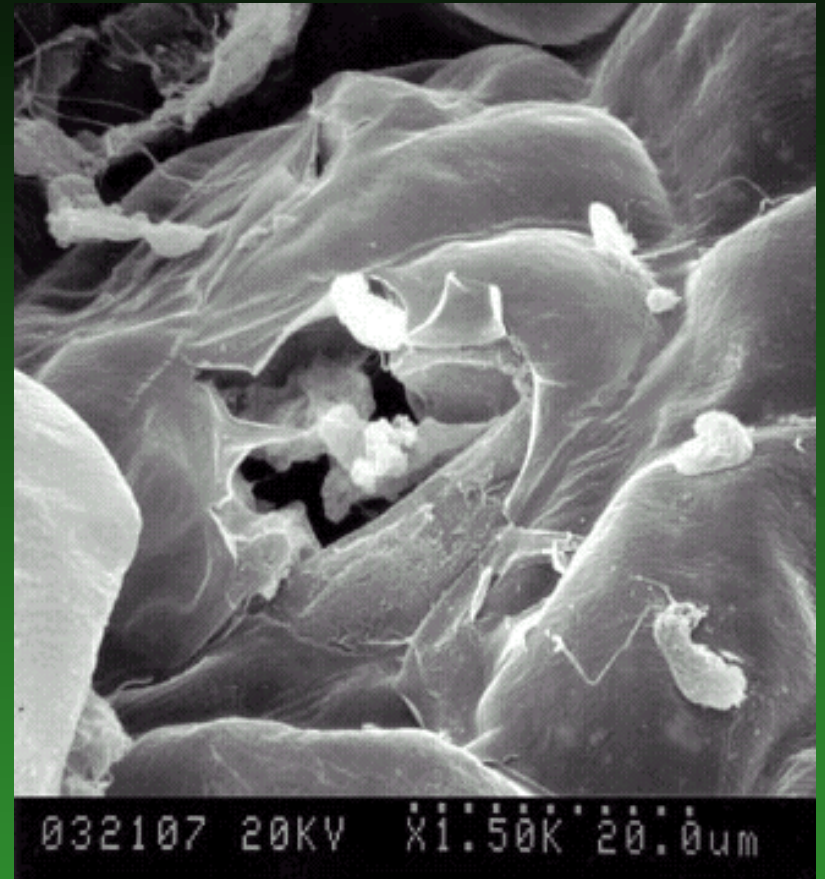
Pohlavní orgány (antheridia a archegonia) jsou v horní části prothalia, jejich stavba je podobná jako rymiofytů či u mechorostů.

archegonia

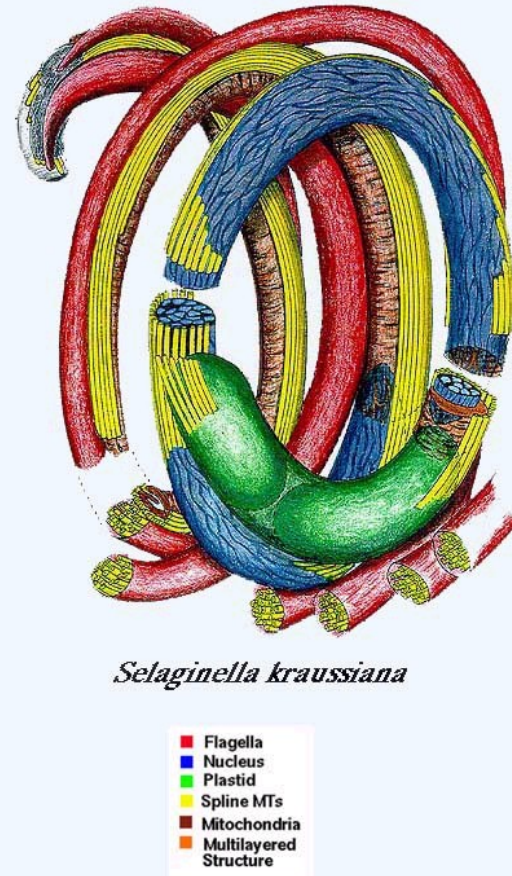
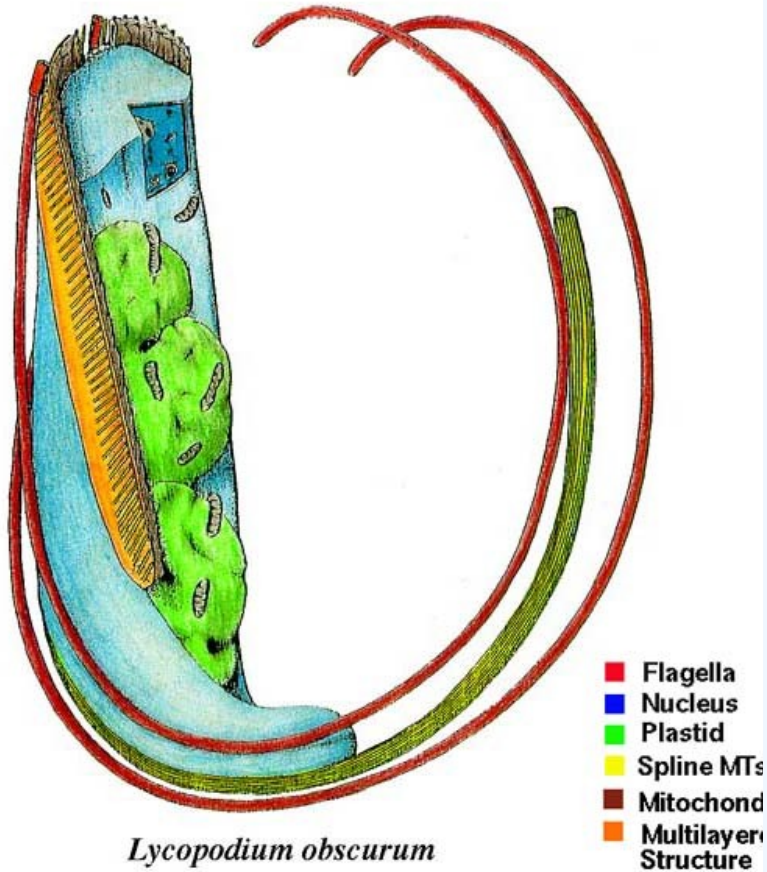
antheridia

spermatozoidy

biciliátní - u většiny vlastních
plavuní a vraneček

polyciliátní - u šídlatek a
Phylloglossum

System plavuní

3 třídy:

- Lycopodiopsida* - plavuně
- Selaginellopsida* - vranečky
- Isoetopsida* - šidlatky

1. Třída *Lycopodiopsida*

fosilní i recentní byliny

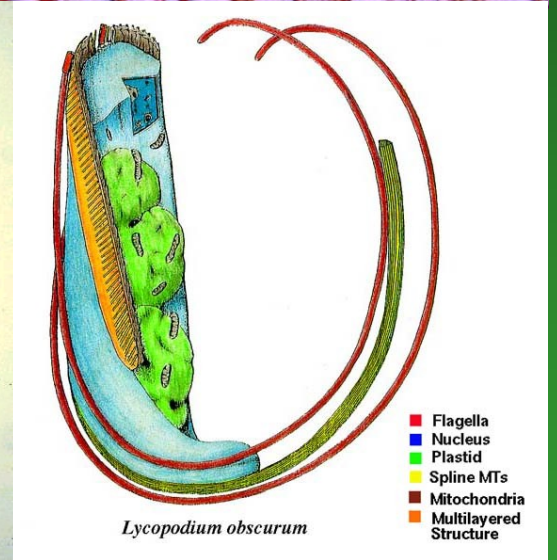
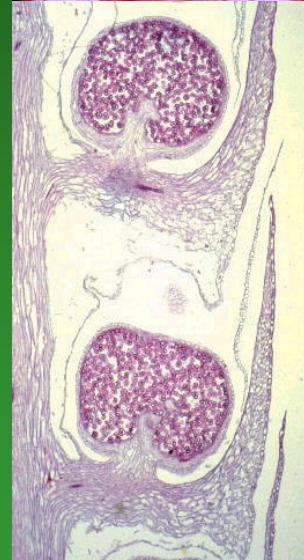
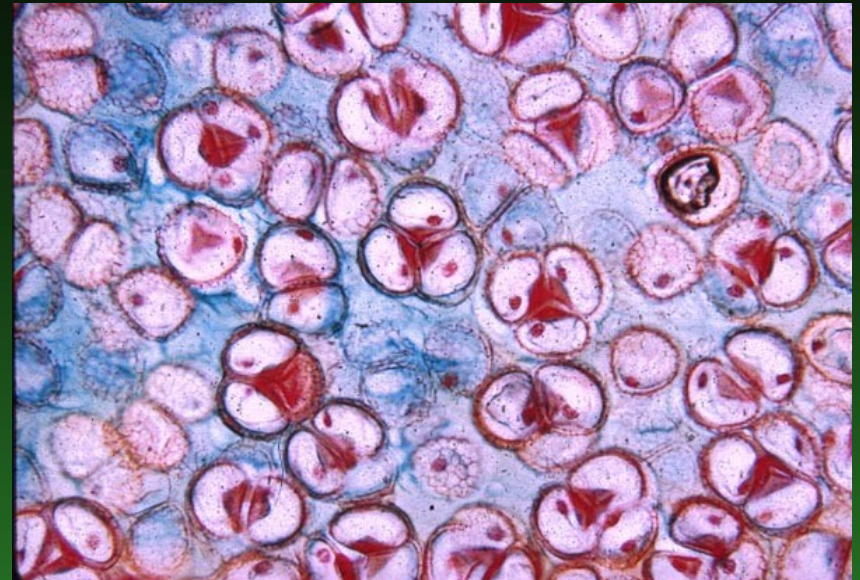
listy bez linguly (pajazýčku),
vytrvávají na lodyze po celou
délku života (i u fosilních)

sporangia izosporická,

výtrusy v tetrádách

spermatozoidy u recentních
biciliátní

nejstarší nálezy ze spodního
devonu

Třída *Lycopodiopsida*

má 3 řády:

Phylloglossales

Lycopodiales

Drepanophycales

Řád *Drepanophycales*

pouze fosilní

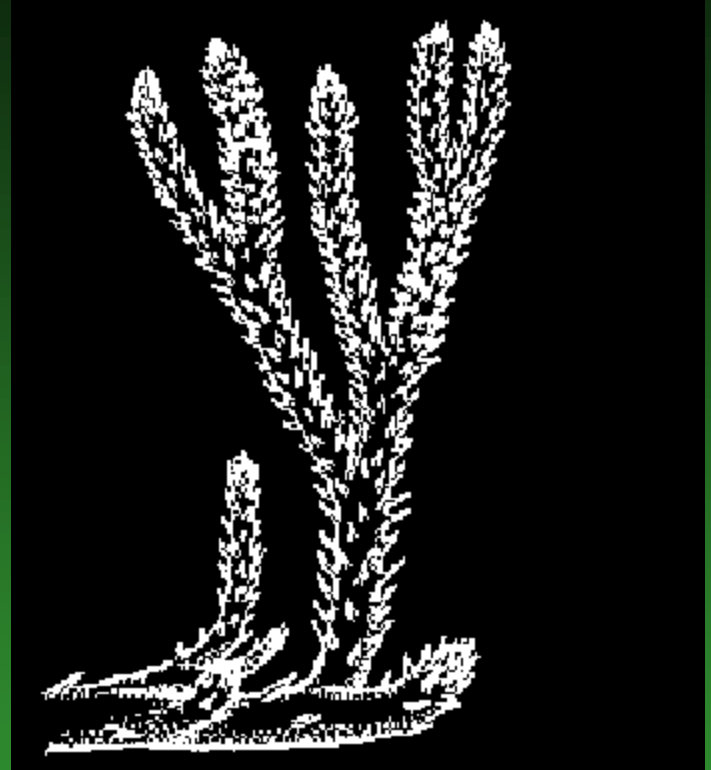
nejprimitivnější plavuně,
blízké ryniofytům

stonky silné

střední válec aktinostélé

listy tenké, spirálovitě uspořádané,

trofosporofyly se od trofofylů tvarem neliší, nejsou
uspořádány do strobilů

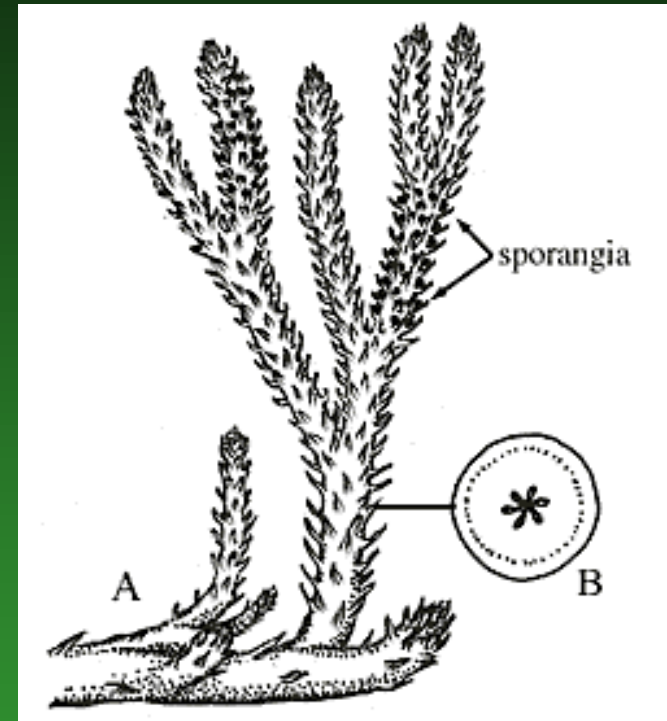
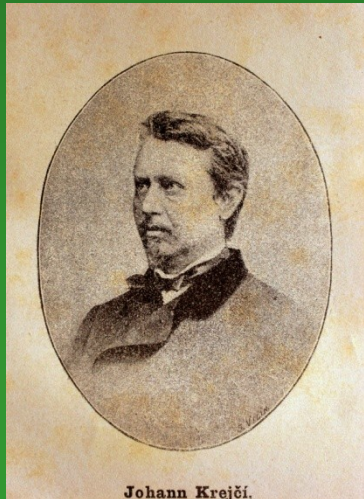
Drepanophycus spinaeformis –

spodnodevonský, stonek až 4 cm silný, vysoký asi 50 cm. Vzhledově a stavbou blízký zástupcům řádu *Asteroxylales* z oddělení *Zosterophyllophyta*.

Listy tuhé, ostré, srpovitě zahnuté.

Ledvinitá sporangia na kratičkých stopečkách na svrchní straně listů.

Stopečkatá sporangia zavedla také příčinu ke spekulacím o příbuznosti rodu *Drepanophycus* se zástupci recentní čeledi *Huperziaceae*.

Byl objeven poprvé naším paleobotanikem Krejčím v roce 1881 na našem území.

Baragwanathia logifolia

pokročilejší, rovněž spodnodedvonská
s tenkými (0.5 mm)
a dlouhými (50 mm) listy.

Sporangia v paždí trofosporofylů, často i volně na stonku bez vztahu k inzerci listové.

Tvoří přechod k následujícímu řádu - *Lycopodiales*.

Řád *Lycopodiales* (plavuňotvaré)

Zahrnuje recentní i fosilní zástupce

Rozpadá se ve 2 čeledi:

Huperziaceae - vrancovité

Lycopodiaceae - plavuňovité

Čel. *Huperziaceae* (vrancovité) - 1

trsnatý vzhled

přímé nebo převislévidličnatě větvené stonky

kořeny v nodech ve spodní části stonků

Huperzia squarrosa

Čel. *Huperziaceae* (vrancovité) - 2

trofosporofyly se tvarově neliší od trofofylů

trofosporofyly netvoří strobily

sporangia krátce stopečkatá

Čel. *Huperziaceae* (vrancovité) - 3

Jediný rod vranec (*Huperzia*) ca 150 převážně tropických epifytických druhů. U nás jen vranec jedlový (*Huperzia selago*), rostoucí na sutích v ho-rách nad horní hranicí lesa, v nižších polohách je velmi vzácný na skalách. Zasa huje také daleko na sever v Grinnellově zemi roste až k 80° s. š.

Čel. *Huperziaceae* (vrancovité) - 4

Paralelně se vedle sexuálního rozmnožování rozmnožuje i vegetativně - **pupeny v paždí listů** - obchází tak fázi haploidní (endofytně mykorrhizickou), která od vzniku spóry po uzrání gametangií trvá mnohdy až 12 let! Spóra samotná je pro vysoký obsah sporopoleninů značně rezistentní a ve svém vývoji prodělává až 7-leté období klidu.

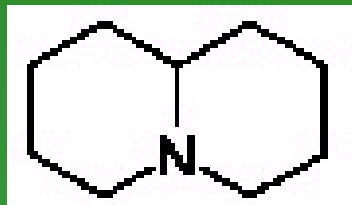
modifikovaná větev
produkující
rozmnožovací pupen

rozmnožovací pupen

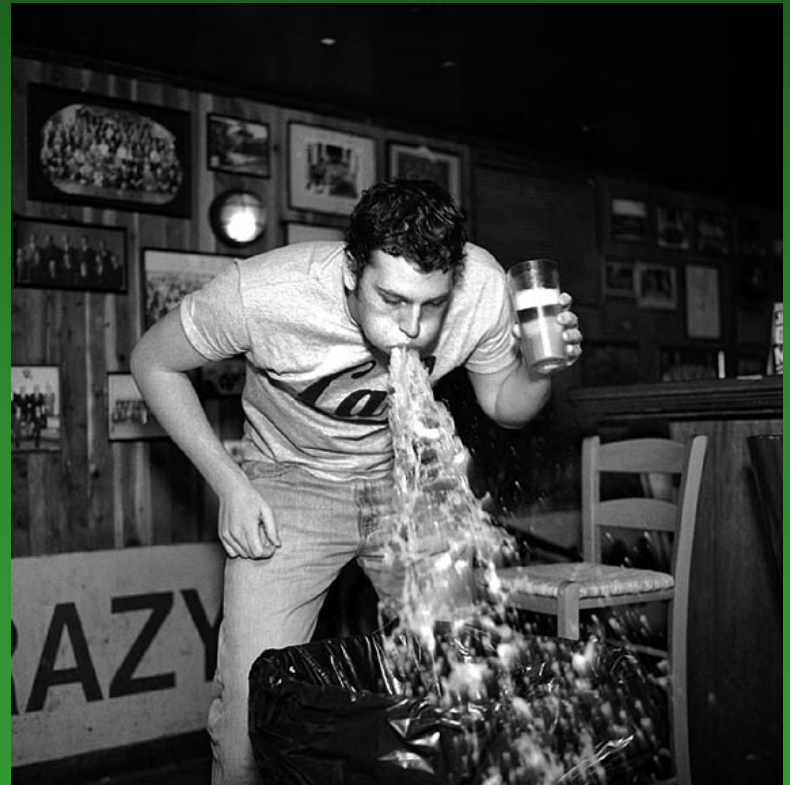

Čel. *Huperziaceae* (vrancovité) - 5

Toxické chinolizidinové alkaloidy - např. selagin, obsažené v *Huperzia selago* vyvolávají v kombinaci s alkoholem velmi nepříjemné stavy doprovázené úporným zvracením. V Rusku byly proto konány pokusy používat tuto rostlinu při léčbě alkoholiků (k vyvolání reflexního odporu k alkoholu).

chinolizidin

Čel. *Lycopodiaceae* (plavuňovité) - 1

poléhavý a vystoupavý habitus, vzácněji přímé - u *Lycopodiella cernua* až 150 cm vysoký stonek.

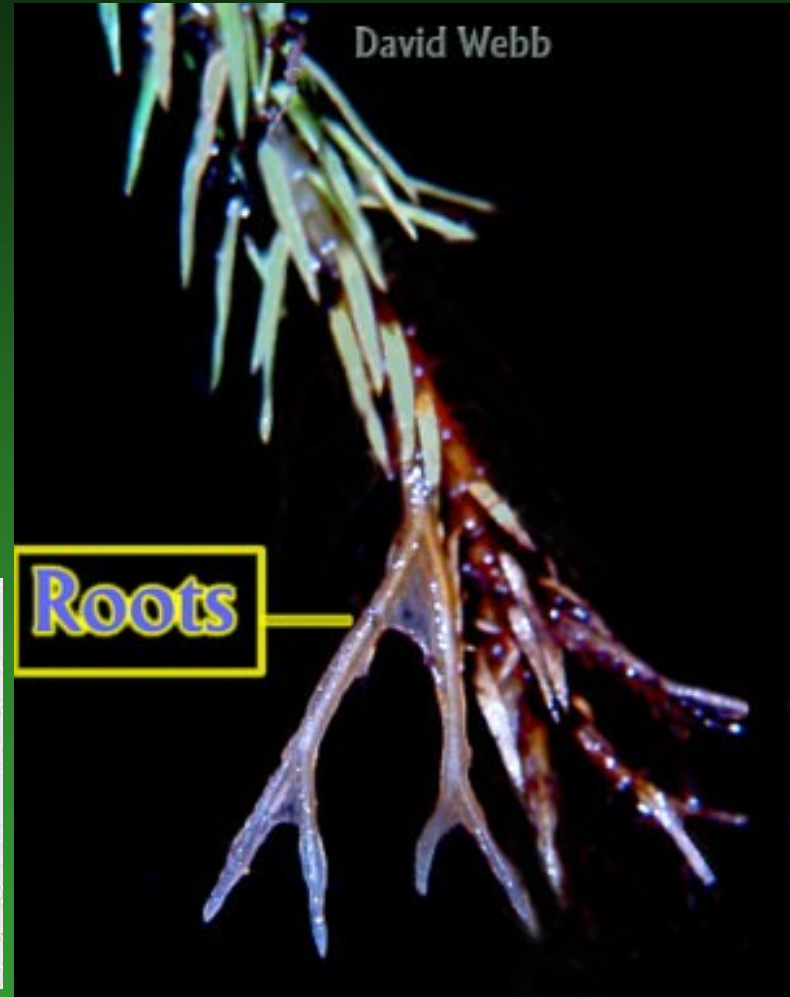
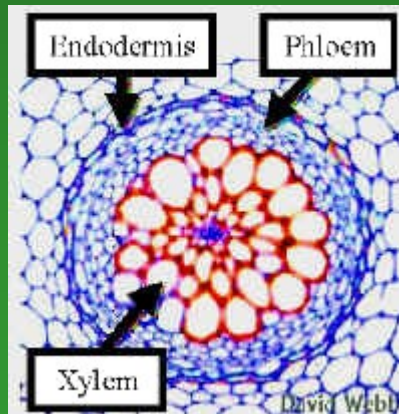
Vodorovný
poléhavý
monopodiálně
větvený stonek
jehož silnější
větvě rostou
stále
horizontálně v
jednom směru a
slabší větve
odbočují ve
směru
vertikálním a
dále se
vidličnatě větví

Lycopodiella cernua – Havajské ostrovy

Čel. *Lycopodiaceae* (plavuňovité) - 2

Kořeny jednoduché nebo vidličnatě větvené, adventivní - vyrůstají z horizontálního stonku

Čel. *Lycopodiaceae* (plavuňovité) - 3

Sporofyly se tvarem liší od trofofylů sporofyly jsou uspořádané do **strobilů** sporangia na adaxiální straně sporofylů přisedlá

Foto: Lars Hedenäs

Čel. *Lycopodiaceae* (plavuňovité) - 4

Celkem 7 rodů s asi 450 druhy, převážně v tropech. Celkové rozšíření čeledi má kosmopolitní charakter. U nás 9 dosti vzácných druhů.

Nejhojnější a nejznámější je patrně plavuň vidlačka (*Lycopodium clavatum*), lidově zvaná též "jelení parůžky" či "jelení skok". Roste na vřesovištích a na světlinách v jehličnatých lesích.

Čel. *Lycopodiaceae* (plavuňovité) - 5

Spory *Lycopodium clavatum* mají vysoký obsah tuku. Používaly se pro divadelní efekty jako bleskový prášek. Pro své hygroskopické vlastnosti se užívaly také jako zásyp pro děti či v daktyloskopii. V metalurgii sloužily k vyprašování odlitkových forem.

Čel. *Lycopodiaceae* (plavuňovité) - 6

Byly využívány také k explozivnímu vymetání komínů. Byl dokonce vyvinut spalovací motor (jeden z prvních) kde tyto spory sloužily jako palivo.

http://wn.com/lycopodium?orderby=relevance&upload_time=all_time

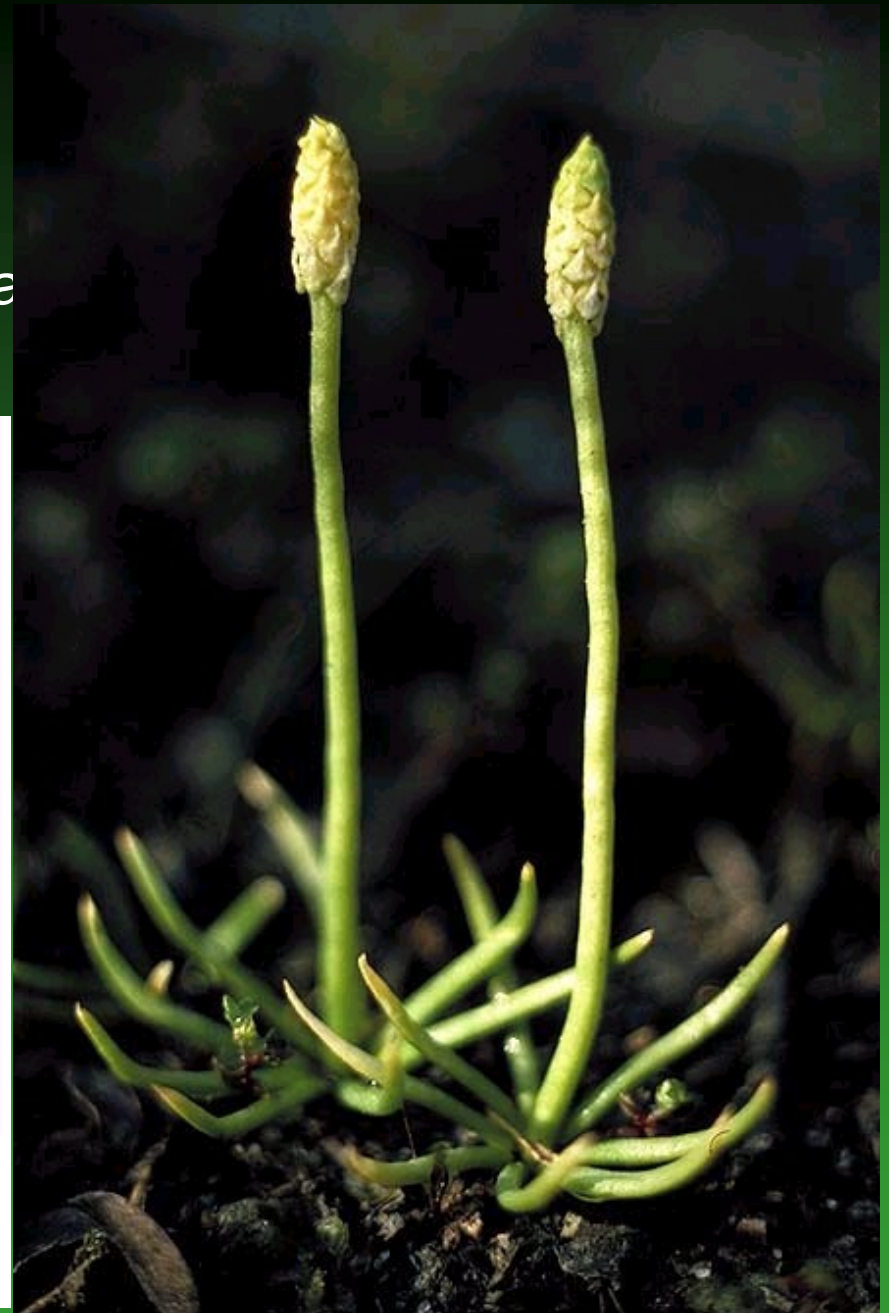
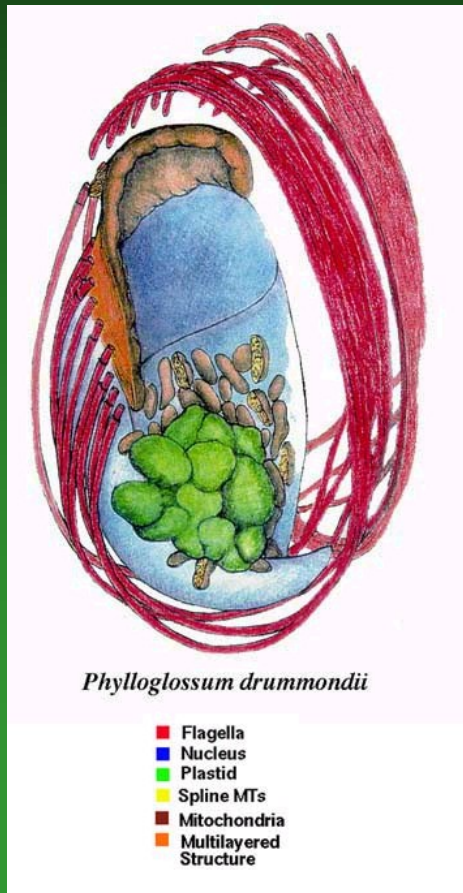

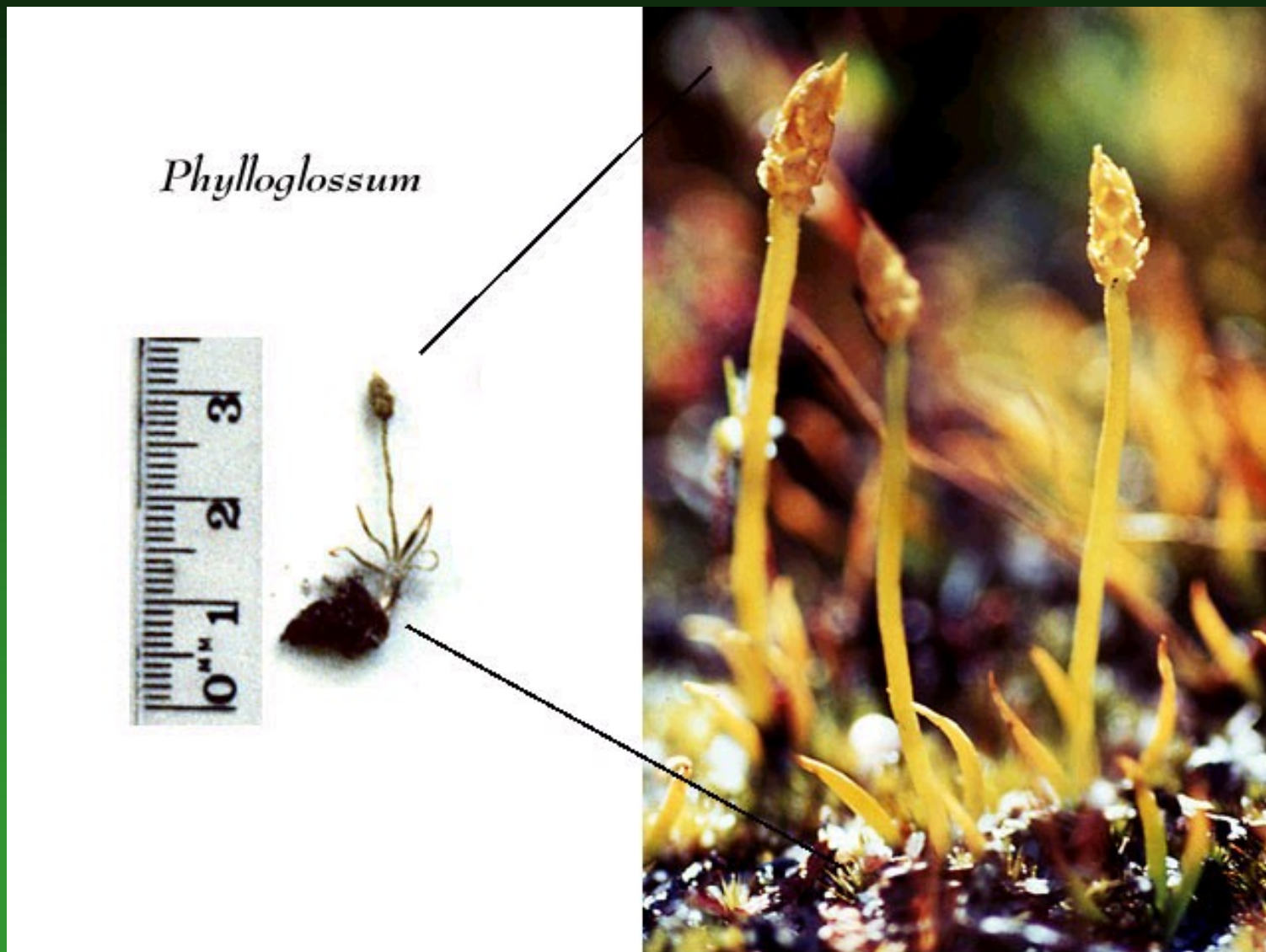
Řád *Phylloglossales*

jediná čeleď, jediný druh
Phylloglossum drummondii,
rostoucím v Austrálii, na Tasmánii a
na Novém Zélandu.

Má podzemní
hlízky, přízemní
růžici
čárkovitých listů
a stvol
zakončený
krátkým
klasovitým
strobilem. Má
polyciliární
spermatozoidy.

Předpokládá se, že *Phylloglossum* vzniklo neotenizací. Rod má s největší pravděpodobností také fosilní zástupce.

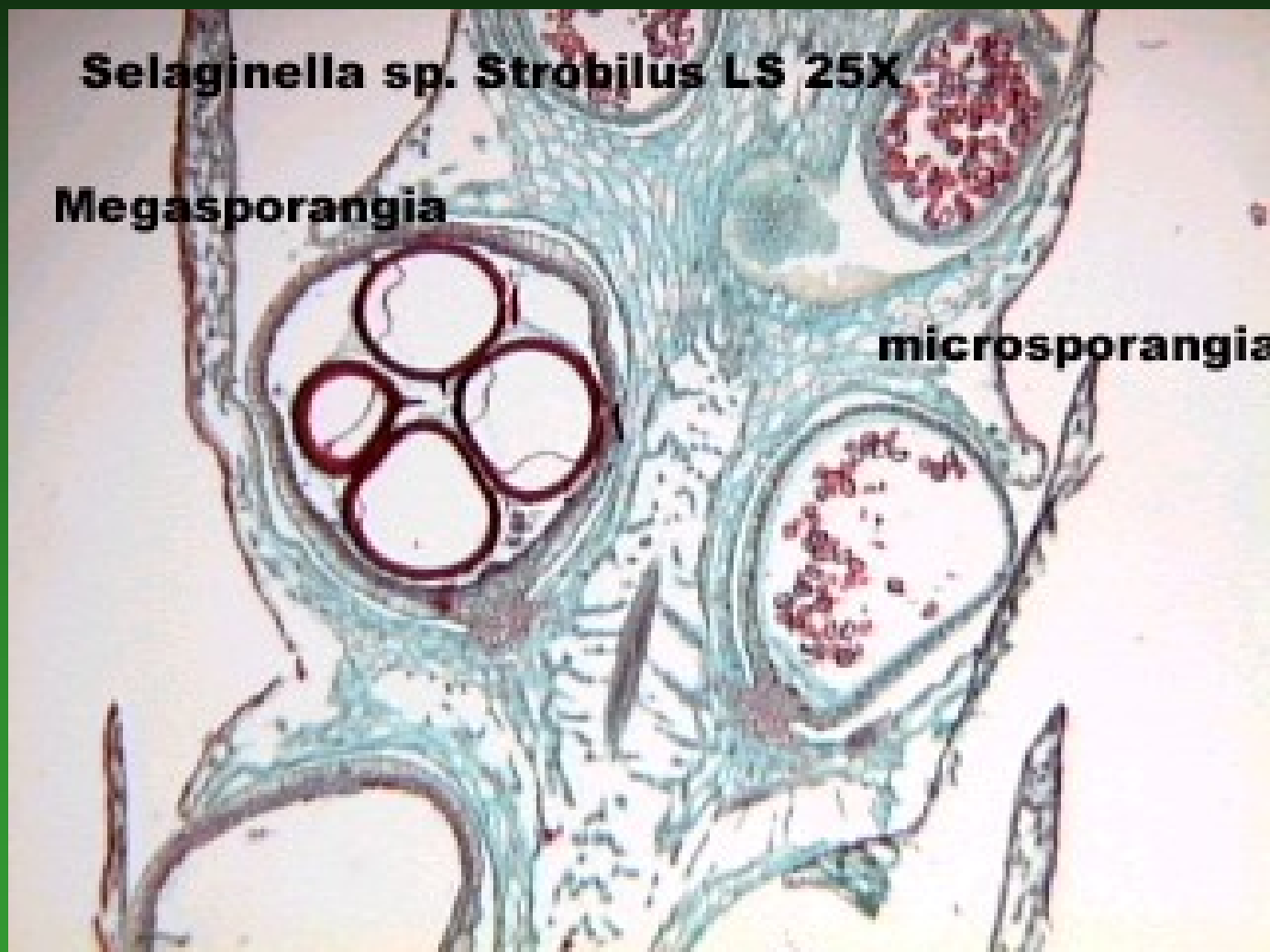
Třída *Selaginellopsida* (vranečky)

drobné byliny, vzhledem připomínající statnějši mech; listy malé s lingulou, vytrvávají po celou délku života; nejstarší spolehlivé nálezy pocházejí ze svrchního karbonu

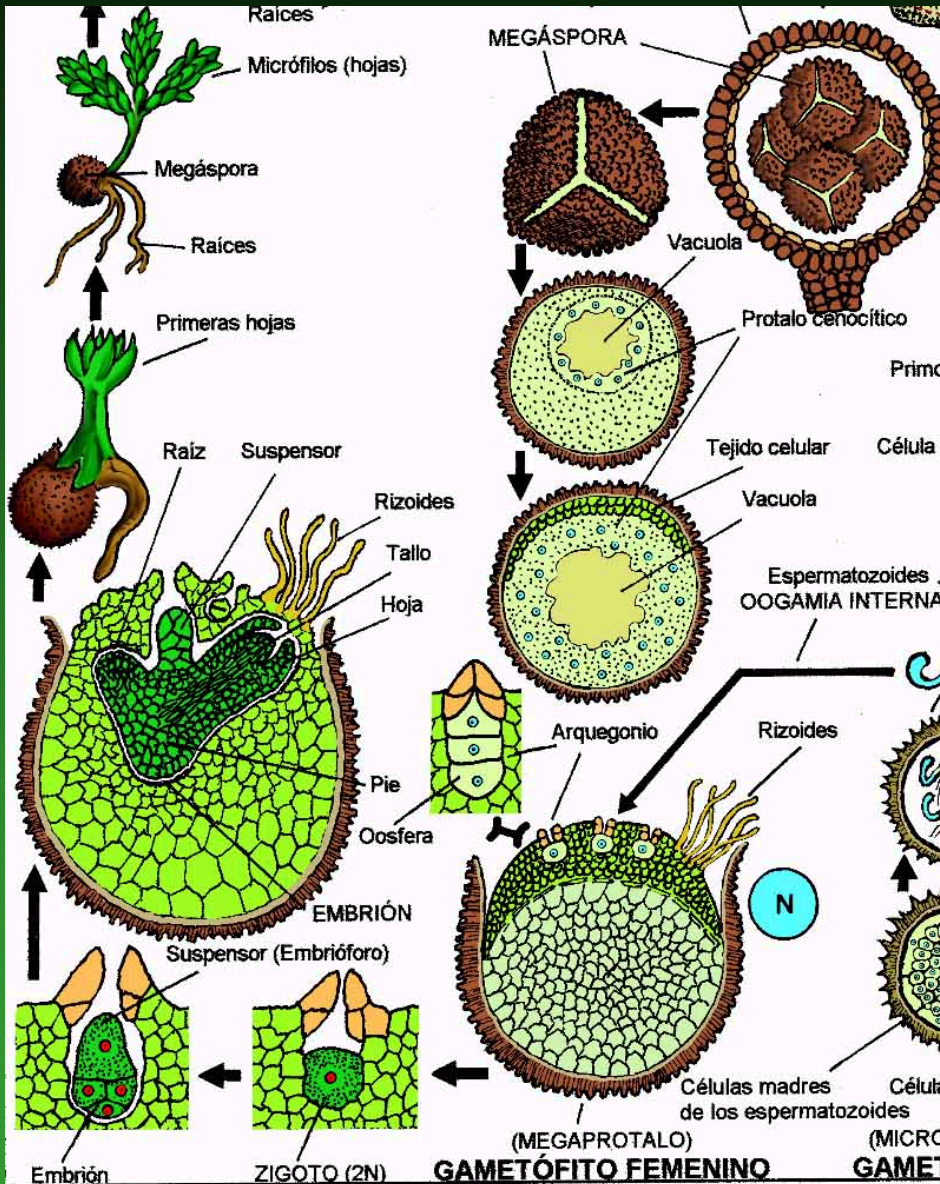

Sporangia heterosporická, strobily oboupohlavné, mikrosporangia v horní části strobilu, megasporangia v dolní části strobilu, megasporangia mají 4 megaspóry, z nichž často dozrává jen jediná

Samičí gametofyt vranečeků

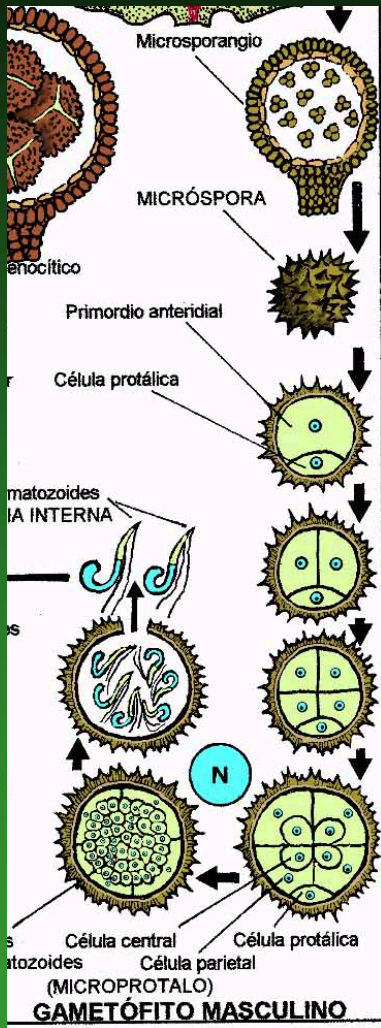
redukovaný,

roste v obalu původní spóry v megasporangiu,

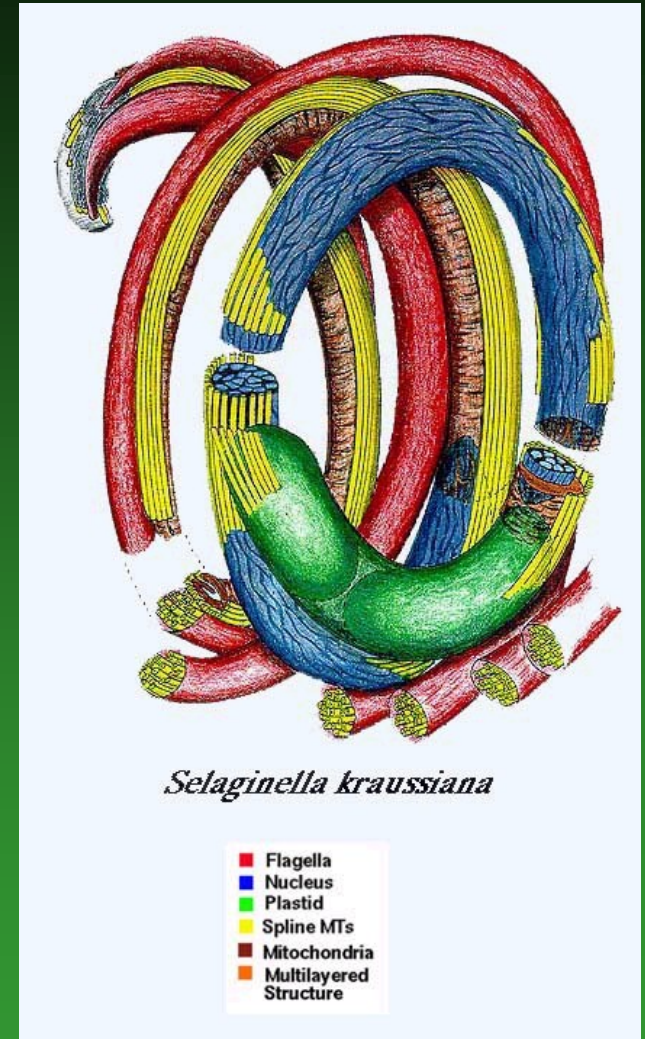
po vytvoření archegonií stěna spóry praskne působením vlhkosti

megaprothallium pak vyčnívá z megaspóry - obnažuje archegonia a svazky rhizoidů, které poutají vodu nutnou k pohybu spermatozoidů.

Samčí gametofyt vranečků

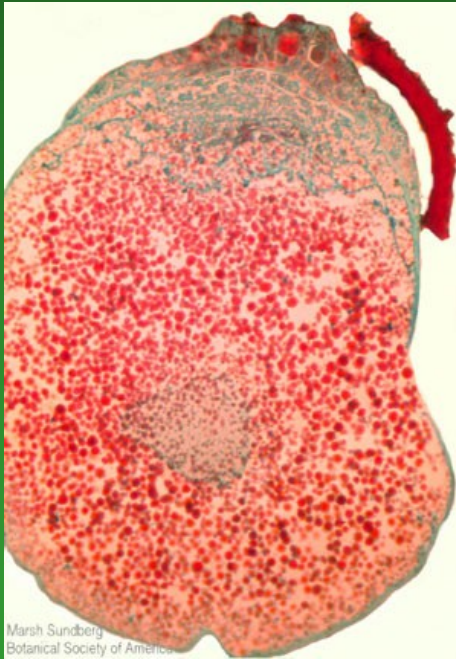

Mikrospóry se také diferencují uvnitř svého obalu v mikroprothalam s jedním antheridiem ještě uvnitř mikrosporangia. Spermatozoidy oplodňují oosféru buď ještě na mateřské rostlině nebo až mimo ni. Spermatozoidy recentních vranečků jsou biciliární

Megaprotalium s oplodněným archegoniem uzavřené v původním obalu spory odpadne na zem, kde jakoby ze semene vyklíčí ze zygoty nový sporofyt

Marsh Sundberg
Botanical Society of America

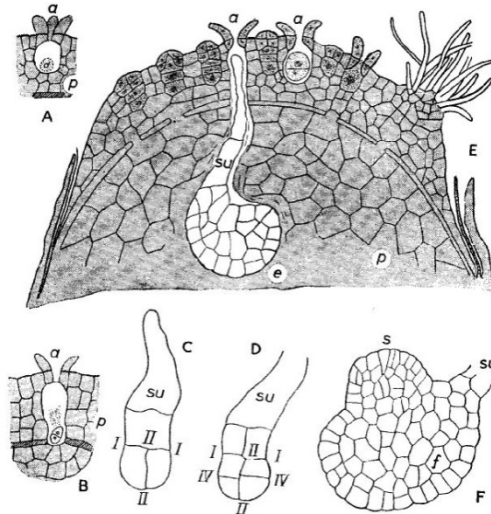
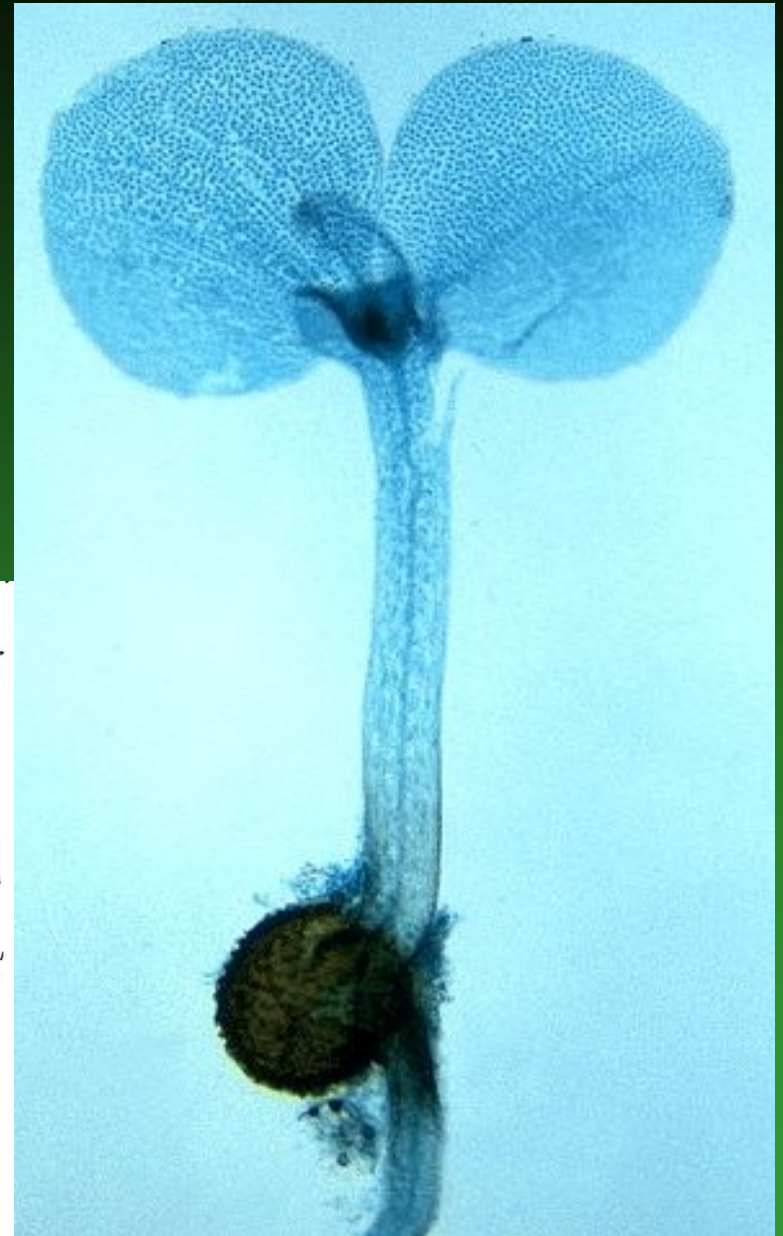

Fig. 26. Embryogeny in *Selaginella pouteri*

A, Archegonium, *a*, with ovum. B, Enlarged venter with young embryo showing first transverse wall. C, D, The segmentation of the enlarging embryo. E, The elongated embryo, *e*, becomes deeply embedded in the gametophyte but begins to curve round. F, An early stage in the organization of the embryo proper; *s*, the apical cell of the shoot; *f*, the greatly enlarged foot; *su*, suspensor; (all $\times 225$; after Bruchmann).

třída má jediný řád ***Selaginalles*** (vranečkotvaré)

se 2 čeleděmi:

Selaginellaceae

Miadesmiaceae

Čel. *Selaginellaceae* (vranečkovité)

těžiště rozšíření má tato čeleď v tropech a subtropech
v menší míře její zástupce však najdeme i v mírných popř. studených pásech

Rostou často v podrostu tropických pralesů.
Pro většinu jsou typické malé (stenotopní) areály většiny druhů, které jsou důsledkem heterosporie

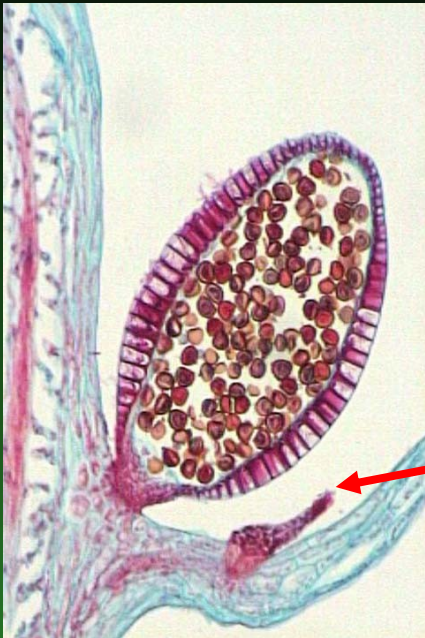
V úhlu větví pseudomonopodiálně větveného stonku vyrůstají někdy nahé větévky zakončené kořeny = pozitivně geotropicky orientované **rhizofory** (kořenonoši).

Pajazýček (lingula)

Na bázi mohou být listy vranečků a šídlatek opatřeny **pajazýčkem** emergenčního původu (**lingula**).

U vlastních plavuní (tř. *Lycopodiopsida*) lingula chybí (elingulátní typy).

Lingula má sací funkci může přijímat dešťovou vodu, o čemž svědčí napojení trachey.

Podle některých autorů však není vyloučeno, že linguly mohly sloužit i k produkci alelochemických látek, které lákaly karbonský hmyz.

Karbonský šváb

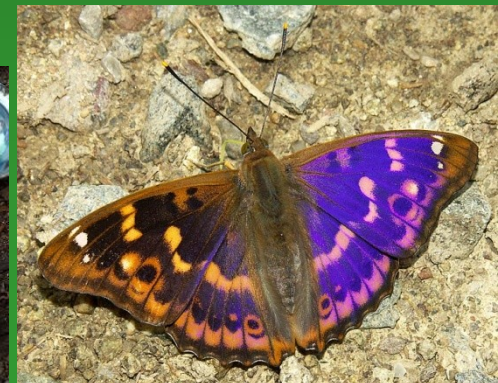

Karbonská vážka

Duhově zbarvený vraneček
Selaginella willdenowii
z východní Asie

Rod vraneček (*Selaginella*)
listy má ve spirále.

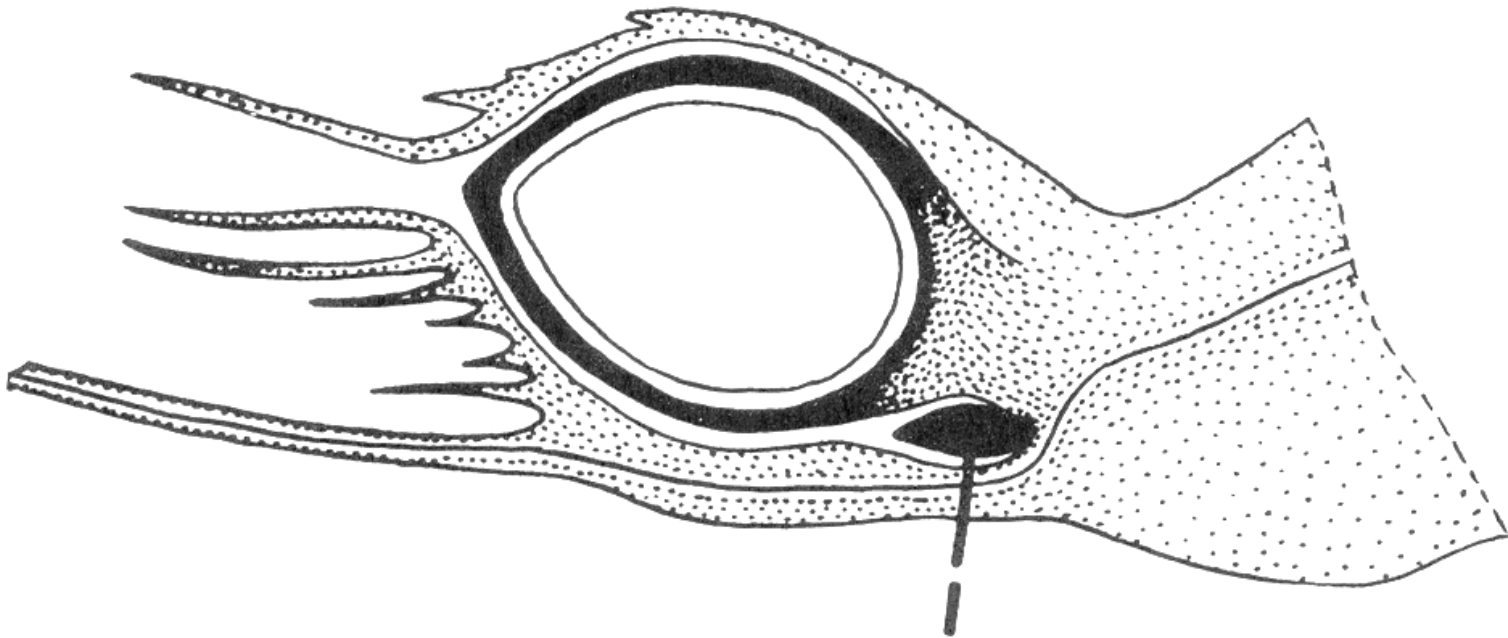
V naší flóře se vzácně v horách
vyskytuje jediný druh - vraneček
brvitý - *Selaginella*
selaginoides

Rod vranečka
(*Lycopodioides*)
listy ve 4 řadách
zahrnuje asi 600 druhů
rozšířených převážně v
tropech a subtropech
U nás pouze velmi vzácně
pouze vranečka švýcarská
Lycopodioides helvetica.

fosilní druh *Miadesmia membranacea*
pochází ze svrchního karbonu
vzhledem je podobná vranečkům
megasporangium s jedinou megaspórou
vyvinula se u ní primitivní semennost!

Třída *Isoetopsida* (šídlatky)

recentní byliny, fosilní i dřeviny, často i velkých rozměrů - první stromy

listy

s lingulou

spirálovitě uspořádané

u dřevinných typů opadávají a zanechávají výrazné stopy

sporangia heterosporická

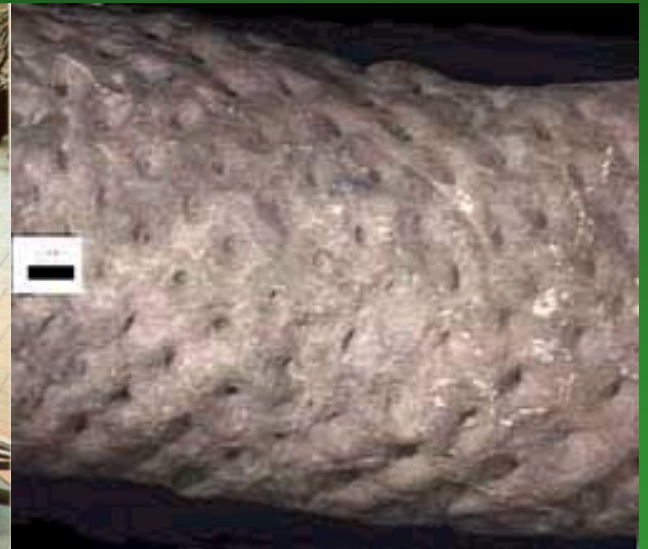
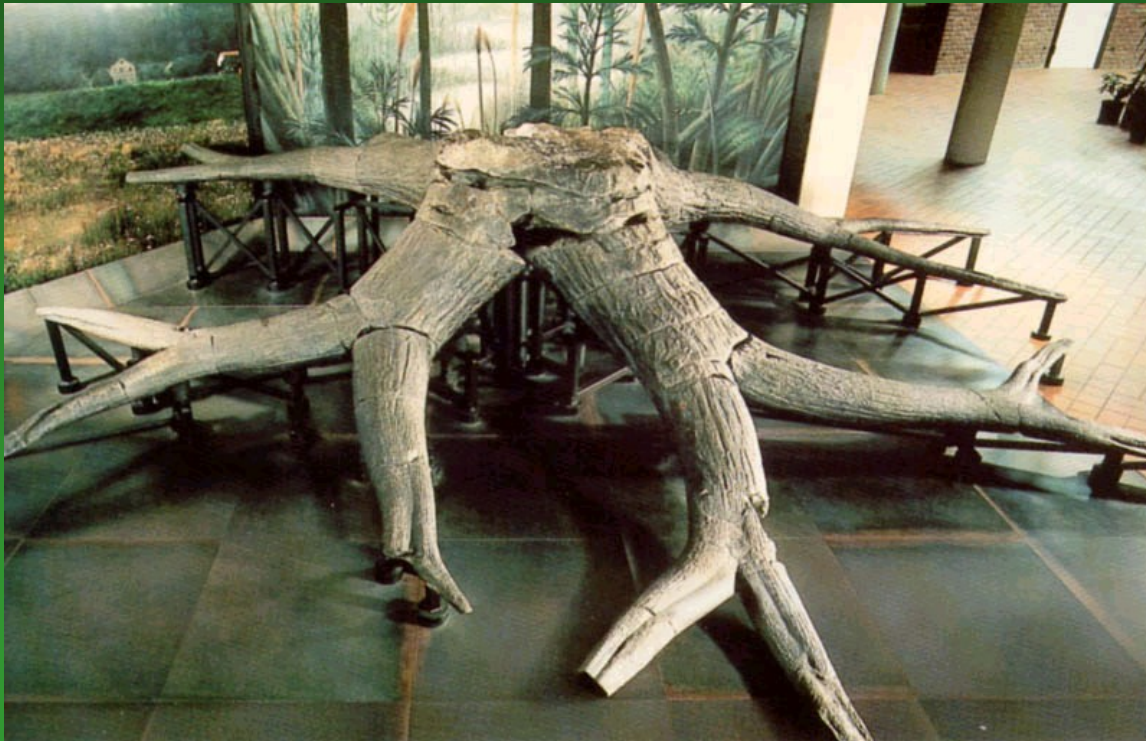
spermatozoidy u recentních polyciliátní

Řád *Lepidodendrales*

Fosilní stromy;

oddenek masivně vyvinutý, vidličnatě větvený

Kořeny adventivní, spirálovitě na nejmladších částech oddenku jako tzv. přívěsky (appendices) zanechávaly po opadu **kruhové jizvy**

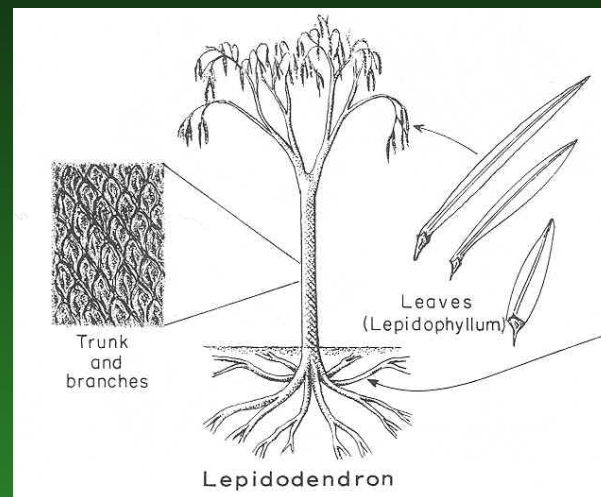
kruhové jizvy Stigmaria
typu

druhotným tloušťnutím tvořily eustélické kolaterální svazky zabírající asi 1/6 průřezu stonkem = manoxylická struktura

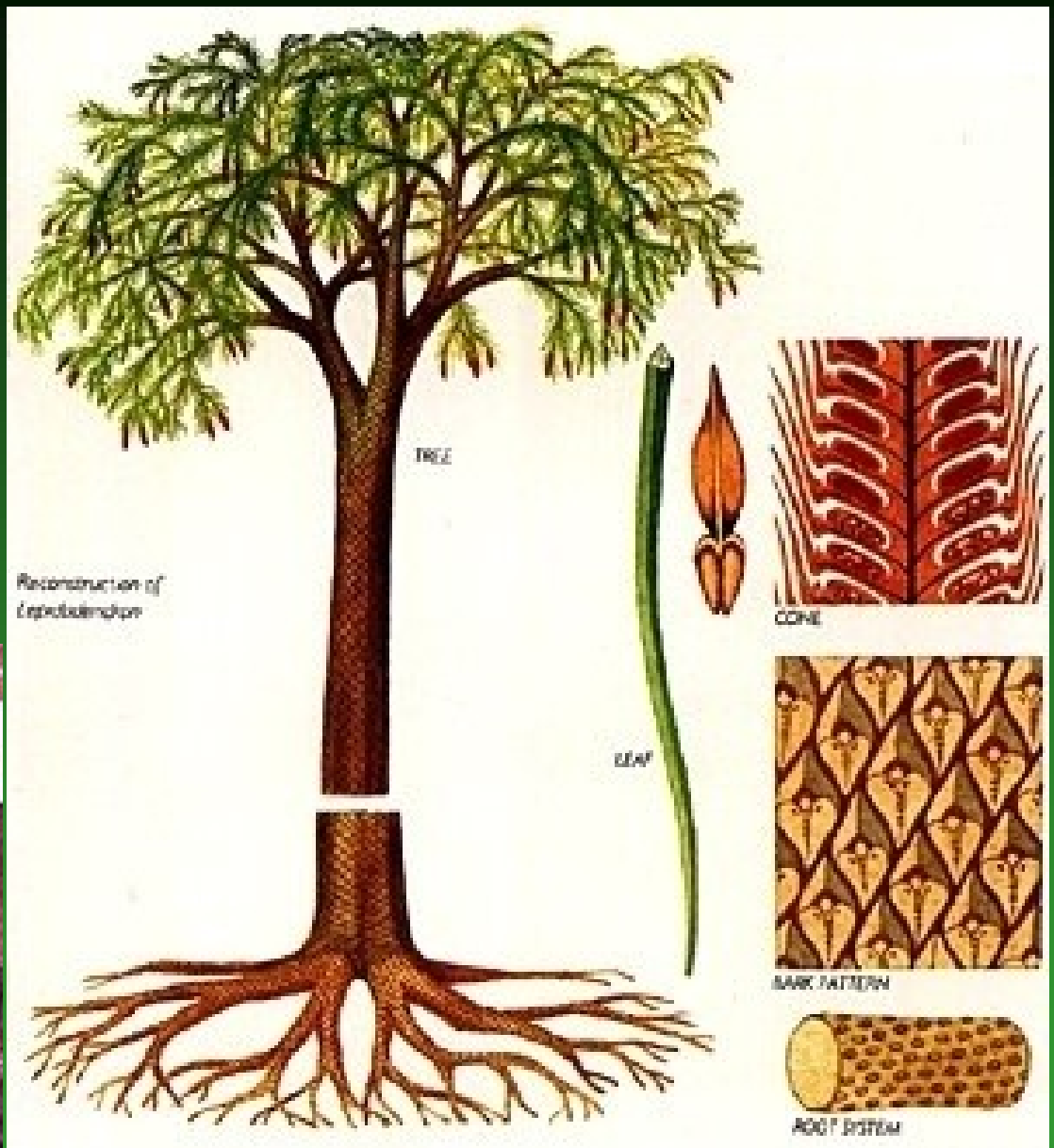
listy jednožilné 1-100 cm velké zanechávaly výrazné jizvy, listy xeromorfní stavby

megaspóry obrovské až přes 5 mm velké,

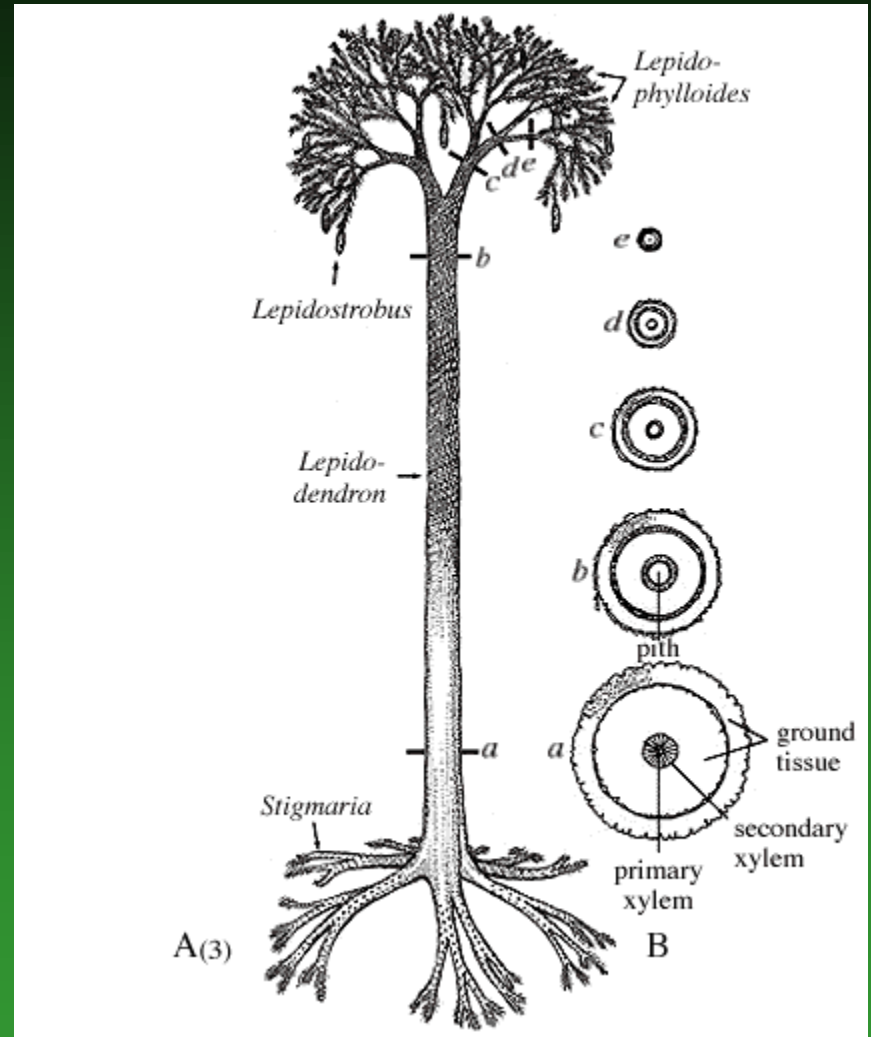
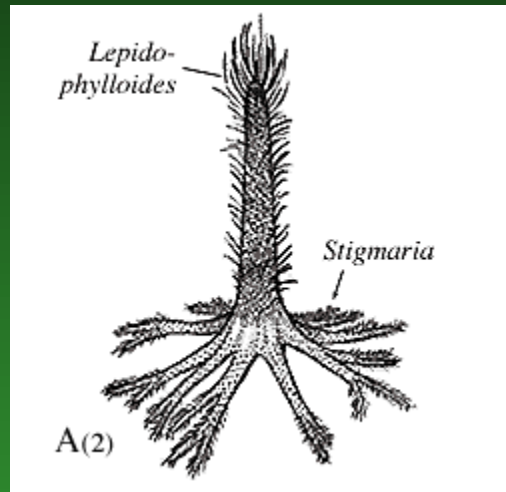
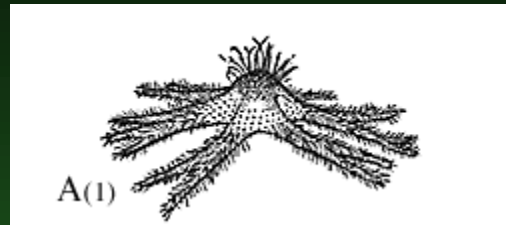
mikrospóry až 100x menší, jindy rozdíl ve velikosti nebyly tak markantní

Nejznámější
Lepidodendron - až 50 m
výšky, s korunou
tvořenou vidličnatě
větvenými větvemi.
Listové jizvy
kosočtverečné. Strobily
na koncích větví.

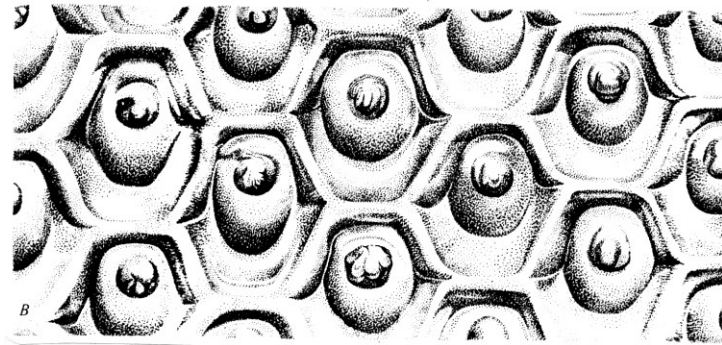

Ontogeneze u *Lepidodendronu*

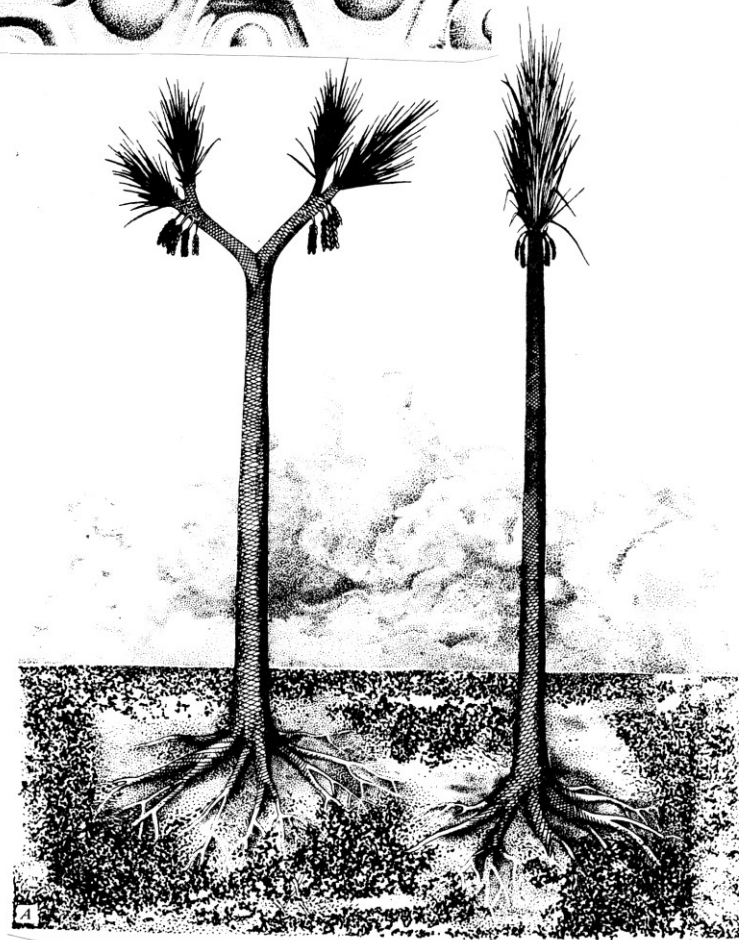

V ontogenezi se nejprve vytvořil oporný systém oddenků, pak olistěný kmen a nakonec koruna

Sigillaria, neměla korunu,
Listové jizvy
šestiúhelníkovité.
Šišťice kauliflorické (na
kmeni)

Sigillaria
(pccsét fa)

Lepidocarpon primitivní semena, s plovacími útvary, megaspóry (až 11 mm) s "mikropylární štěrbinou"

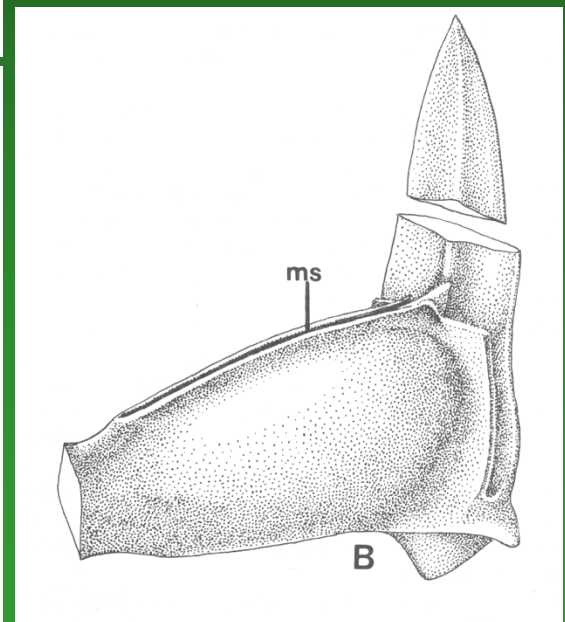
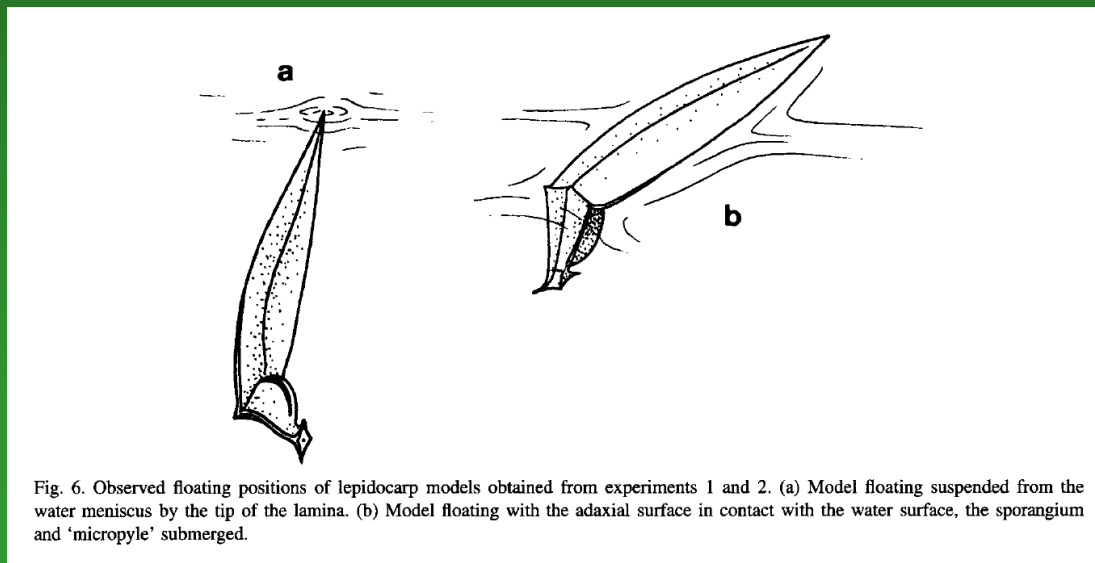
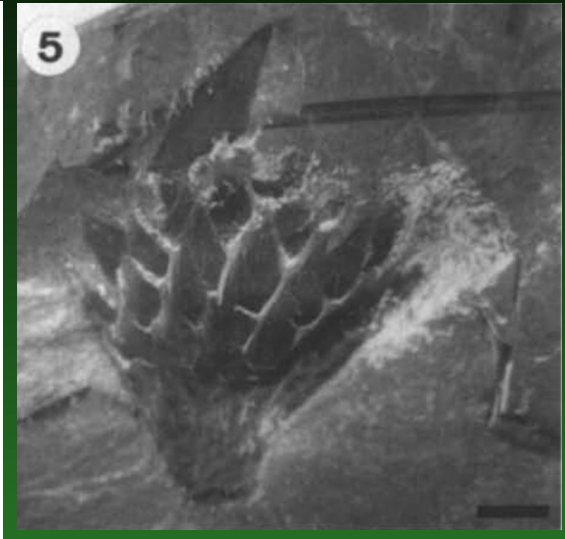
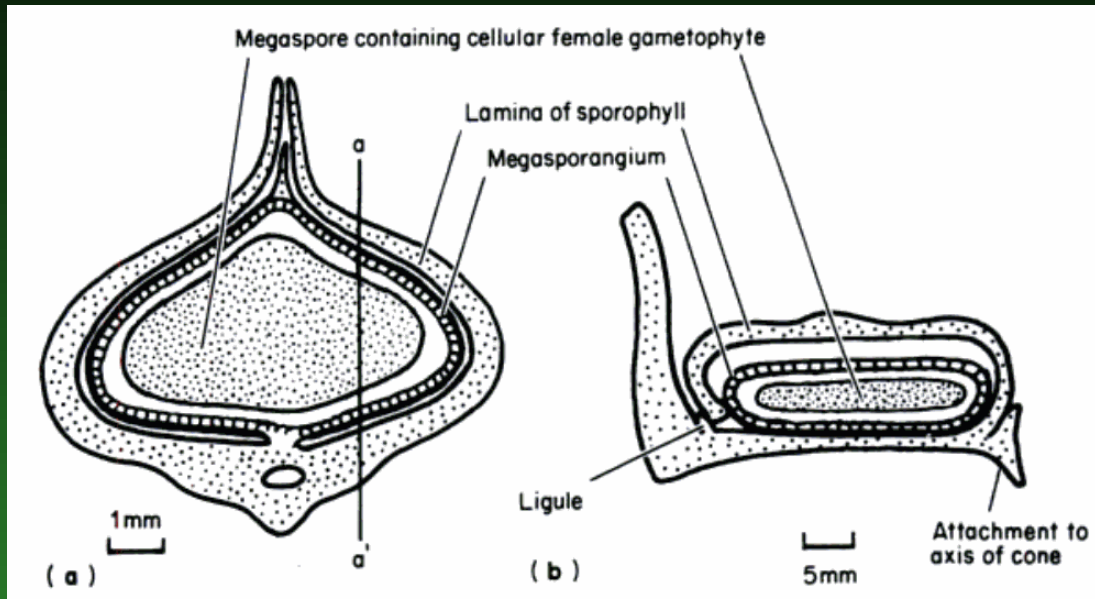

Fig. 6. Observed floating positions of lepidocarp models obtained from experiments 1 and 2. (a) Model floating suspended from the water meniscus by the tip of the lamina. (b) Model floating with the adaxial surface in contact with the water surface, the sporangium and 'micropyle' submerged.

Vznik černého uhlí

bouře v karbonu

Lepidodendrony tvořily spolu s dalšími plavuněmi bažinaté lesy v karbonu a jejich odumřelé kmeny daly v anaerobním prostředí vzniknout karbonizací černému uhlí.

Řád *Isoetales* (šídlatkotvaré)

fosilní, vzácně i recentní

derivát řádu *Lepididendrales*, vzniklý pravděpodobně redukcí v souvislosti se sekundárním přizpůsobením k životu ve vodě, kde většina zástupců žije.

nejstarší nálezy pocházejí ze spodní křídy - druh *Nathorstiana arborea*

Recentně zahrnuje řád
Isoetales jen dva rody:

Isoetes

celkem asi 75 druhů, rozšířených
hlavně v mírných pásech méně v
tropech a subtropech

Stylites

jediný druh *Stylites andicola*
objeven teprve v 50. let min. stol. na
březích sněžných jezírek v Andách
středního Peru ve výšce téměř 5000
m. Nemá průduchy, CO₂ přijímá
kořeny.

Od šídlatek se liší ve dvě části
vidličnatě rozvětveným stonkem a
podélnou foveou.

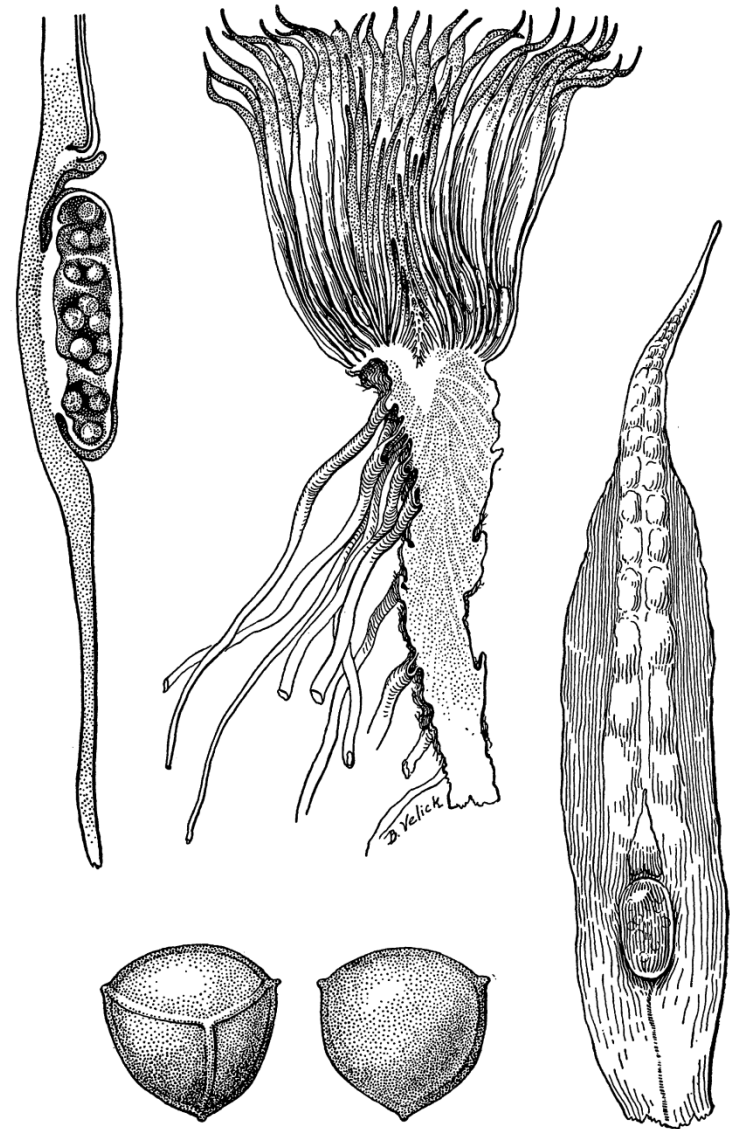
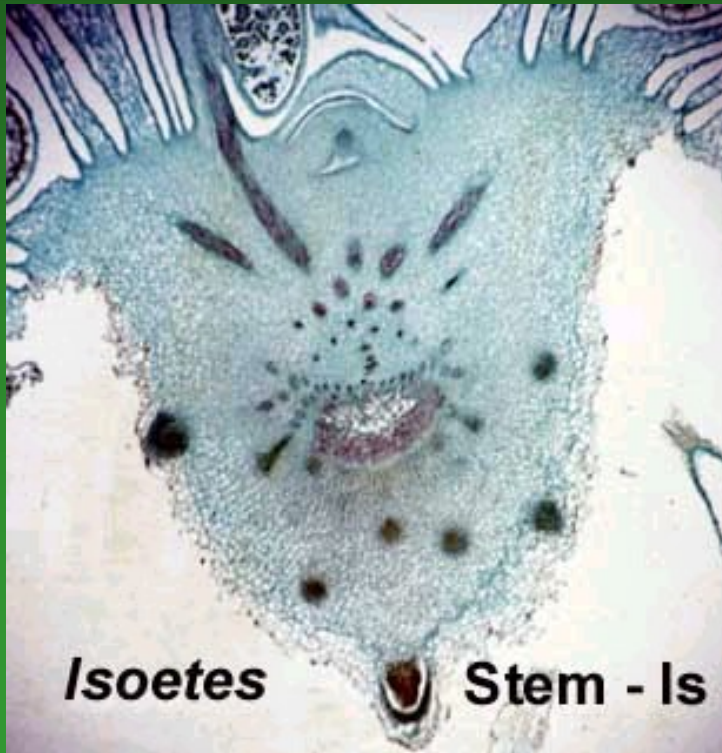

Figure 1. *Stylites andicola*

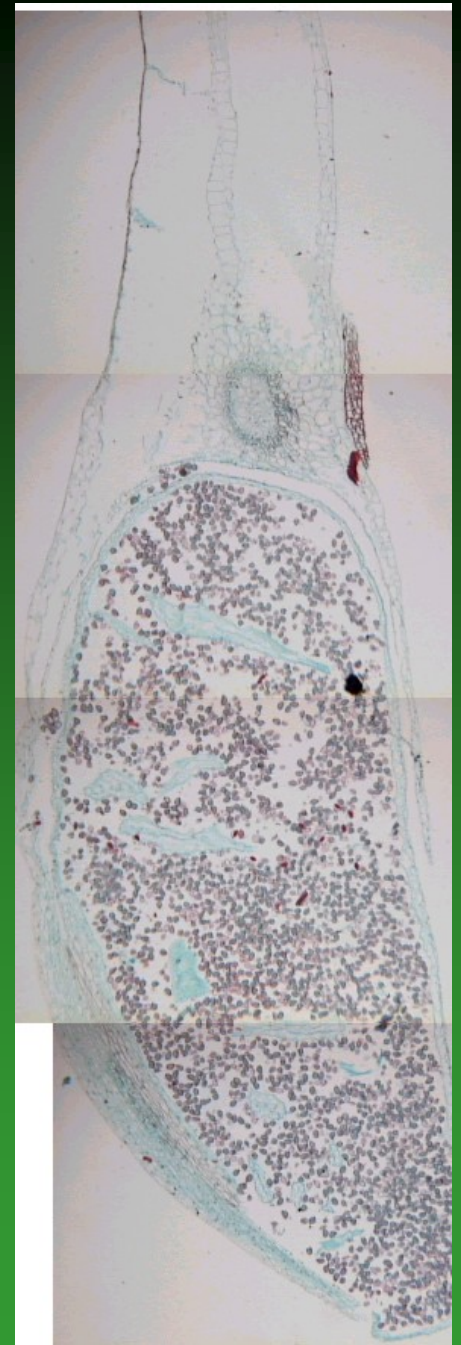
Šídlatka (*Isoetes*) má kořeny stavbou i kulatými jizvami podobné zástupcům řádu *Lepidodendrales*, rostlina má trsnatý vzhled podmíněný spirálovitě uspořádanými listy na víceméně kulovitěm zdřevnatělém stonku

V bazální pošvitě rozšířené části šídlovitého trofosporofylu se nachází velká jamka (fovea). V jamce je ponořeno

mega- nebo mikrosporangium, uvnitř s přepážkami (tabercullum, -ae) a na povrchu kryté ostěrou (indusium, velum). Nad foveou je malá jamka lingulární s blanitým pajazýčkem (lingula).

listy šídlovité
vnější megatrofospory,
vnitřnější mikrotrófospory,
nejvnitřnější
sterilní
trofify

microsporangium

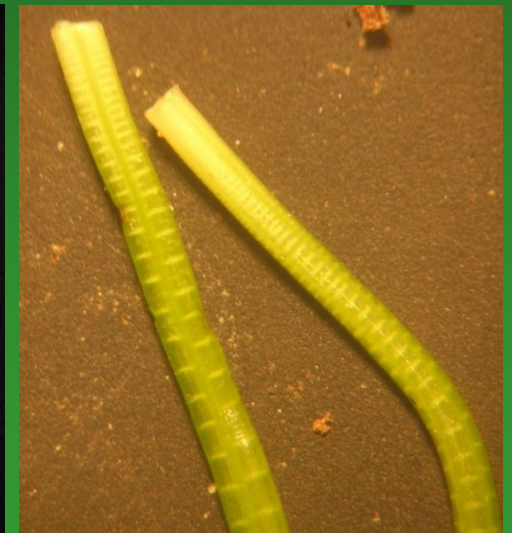
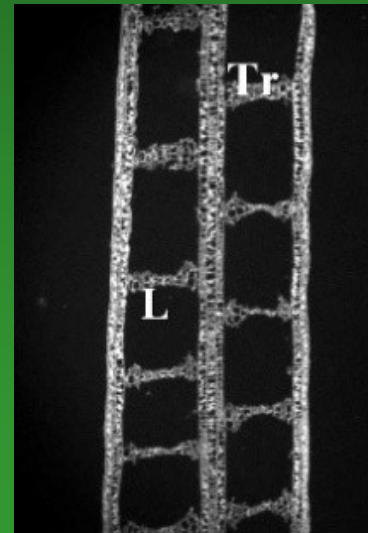
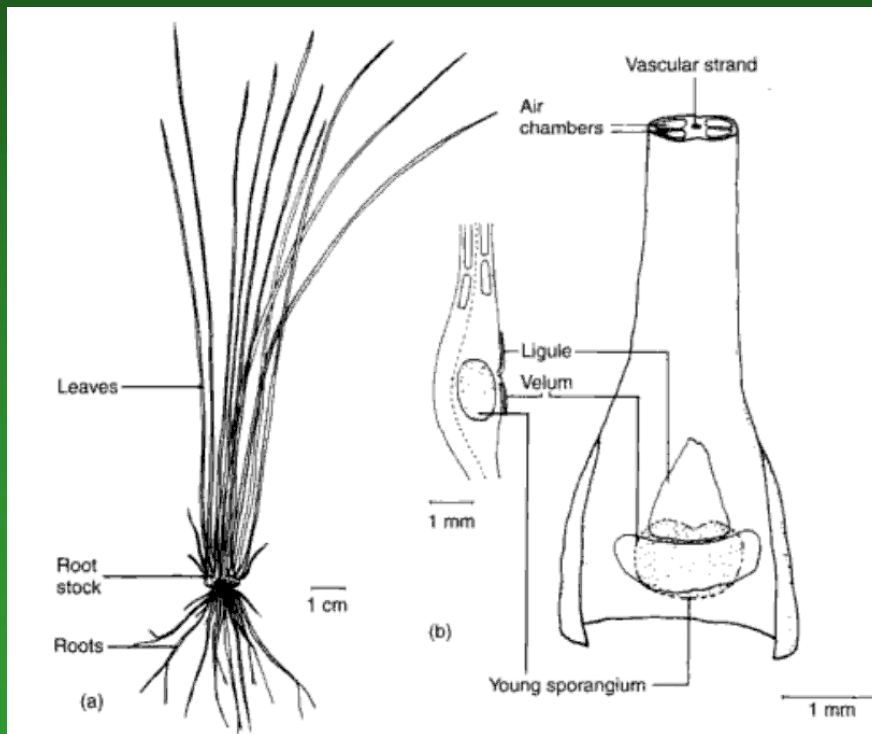
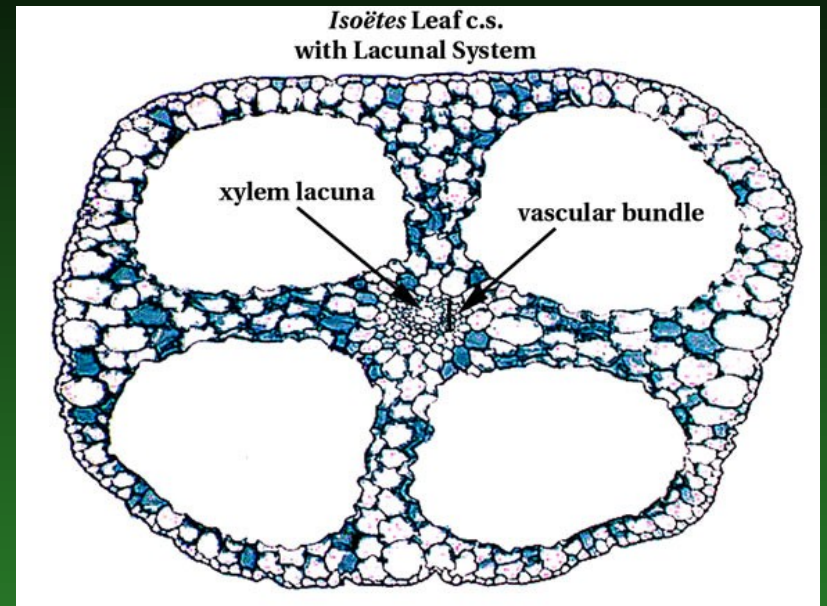

megasporangium

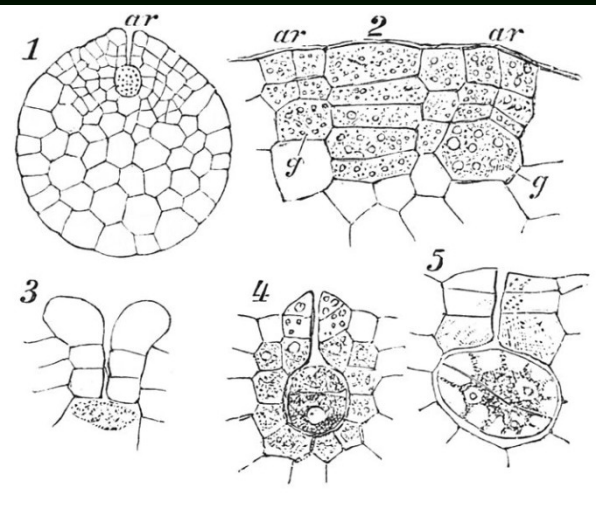
Isoetes gunnii Photo © Greg Jordan

Listy uvnitř se 4 podélnými vzdušnými dutinami a příčnými přepážkami
Druhy mírného pásma mají průduchy,
tropické vysokohorské průduchy
nemají a CO₂ ze substrátu kořeny
a rozvádějí jej dutinami do listů

Isoetes riparia
 megaspóra
 samičí gametofyt
 mladý sporofyt

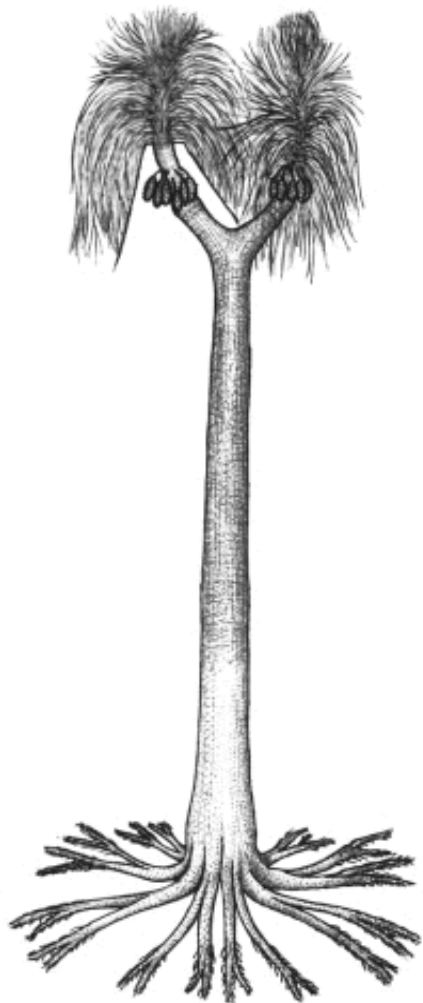
© 1985 Warren Kovach

Většina druhů má malé areály
pouze naše dva druhy šídlatka jezerní (*Isoetes lacustris*) a šídlatka
ostnovýtrusá (*Isoetes echinospora*) mají v důsledku glaciálu areály
poněkud větší. Z celkem asi 75 druhů roste v Evropě 14.

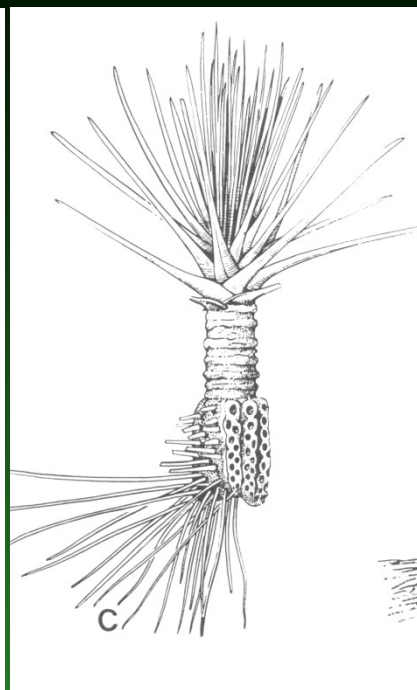

Sigilaria
(karbon)

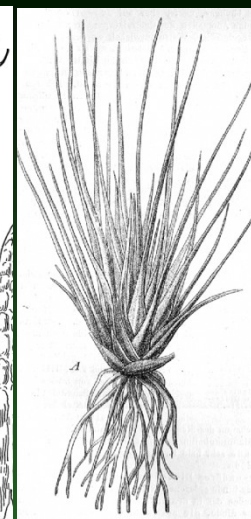
Pleuromeia sternbergi
(trias)

Nathorstiana arborea
(spodní křída)

Stylites andicola
(recent)

Isoetes lacustris
(recent)

Evoluční
spojovací články
mezi recentní *Isoetes*
a karbonskými stromovými sigilariemi